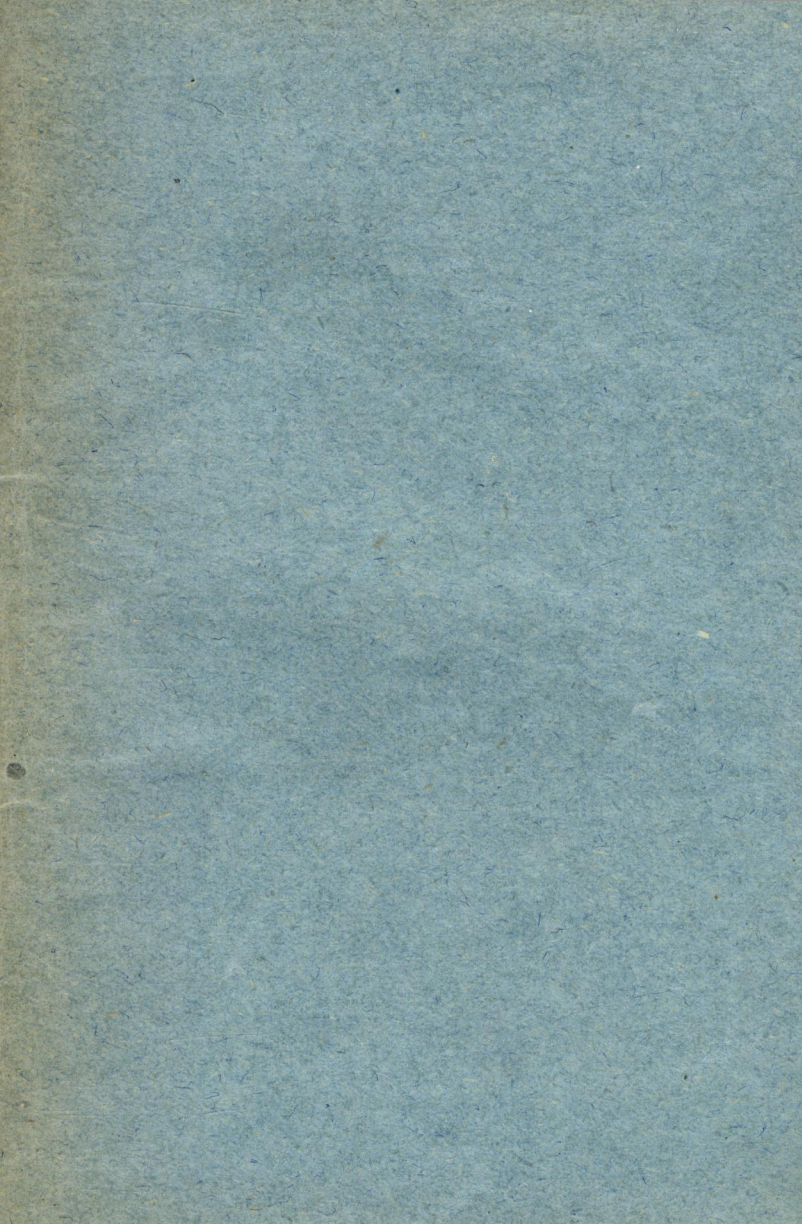

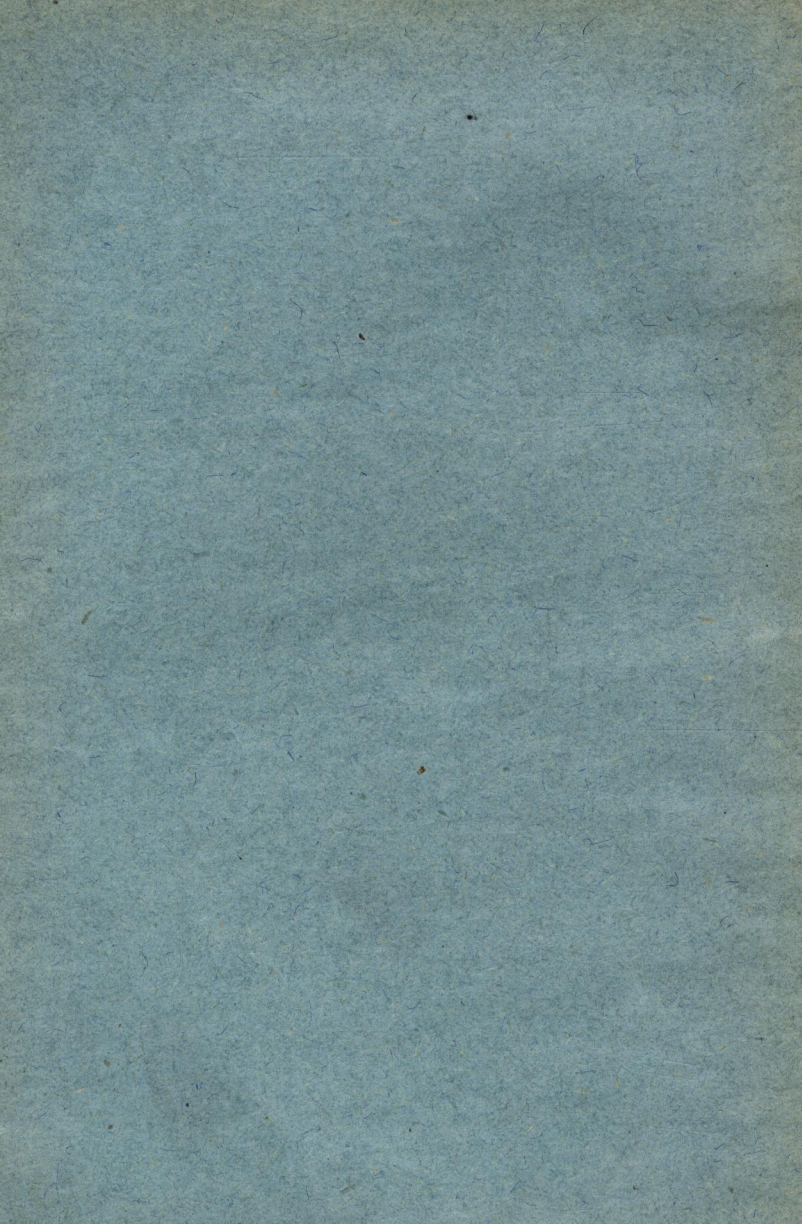
~~48~~

БІБЛІОТЕКА
ТОВАРИСТВА
„ПРОСВІТА“

Число **3233**

Знак .....

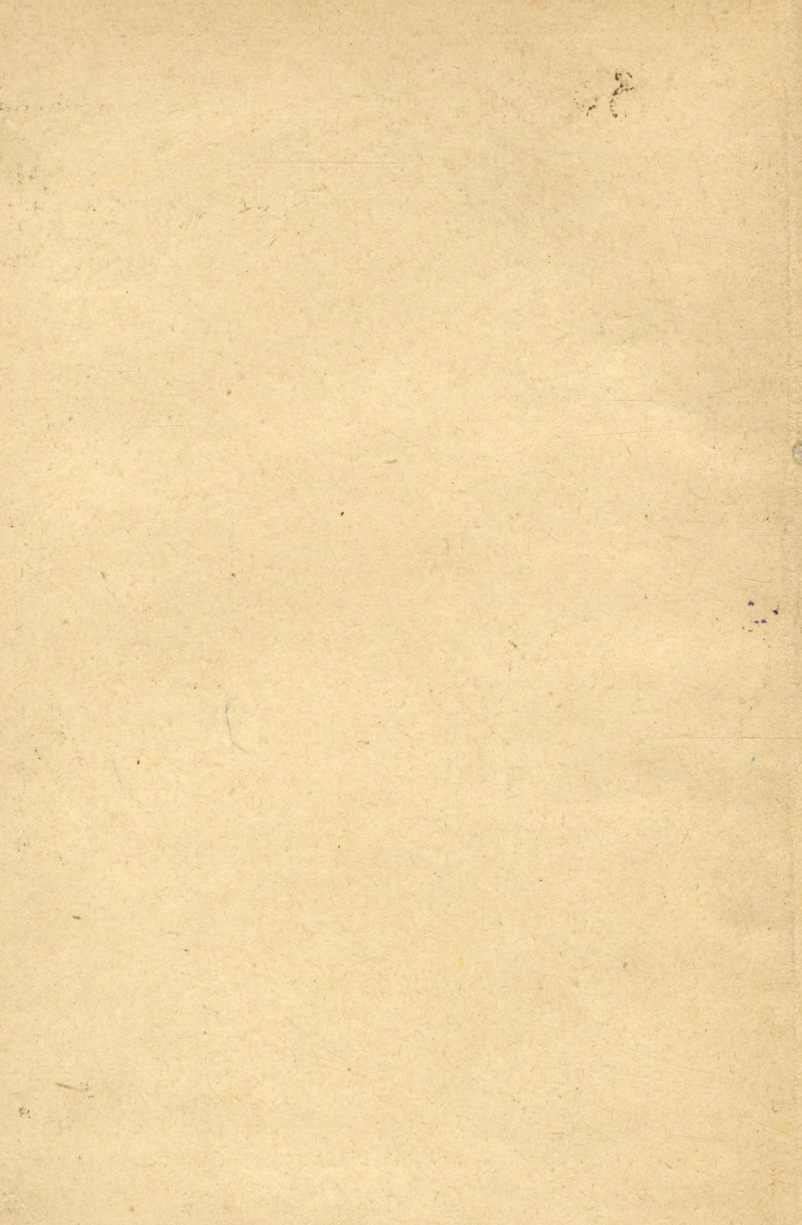

Іван Тилла

Турин

06 / 10
3233

МОЯ СПОВІДЬ

(Зі споминів інтелігента селянського походження).

Написав

ІВАН БИЛИНА.

482.
24. 5. 1928
ТЕРНОПІЛЬ 1928.

Накладом книгарні „Будучність“ в Тернополі.

Львів. Вібліотека
АН УРСР

15(2-4v)5-649.1

885

ВСІ ПРАВА ЗАСТЕРЕЖЕНІ.

Львівська державна
наукова бібліотека
263

З друкарні А. Салевича і С-ка в Тернополі.

Оця „Моя сповідь“ — це не так моя власна сповідь, як радше якогонебудь галицько-українського інтелігента селянського походження, і містить у собі не так мої спомини, як радше міркування, як селянська дитина у часі своєї школи, почавши від народньої, а скінчивши на університеті, „вироблюється“ на інтелігента.

Про наголовок праці, чому він такий, і про мотиви і цілі, які мене спонукали взятися до цієї праці й оголосити її друком, не буду нічого говорити, тому, що це повинно виходити зі самої праці. Скажу тільки, що ті мотиви й цілі, як і сама тема, повинні мене достаточо виправдати, чому я, хоч не мистець і не літератор, і хоч твір мій не мистецький, зважився виступити прилюдно.

Зауважу, що ці міркування, як і їх герой, походять ще з часу передвоєнного і передреволюційного, а тільки оброблення їх є післявоєнне.

І. Б.

I.

Я походжу зі селянської родини, а є інтелігент. — Я є учителем гімназії.

Є в нашій літературі звичай не впроваджувати як дієвих осіб інтелігентів селянського походження, або, якщо хто й впроваджує їх, то не зазначає отверто, що вони є якраз селянського походження. А буває ще й так, що коли автор уже й впроваджує їх і зазначає, хто вони, так починає про них розказувати щойно від тої хвилини, коли вони вже покінчили школи і є „готовими“ інтелігентами, поминаючи той період їхнього життя, коли вони ходять до школи й у яким, так сказати, переходять процес метаморфози зі селян на інтелігентів, а головне, не зазначає їхнього „інтелігентського“ становища до свого походження і загалом до „селянства“.

Думаю, що це діється з трьох причин. Перше, що уважається, що в життю селянина в порівнянні з життям інтелігента нема нічого цікавого. Друге, думається, що коли той інтелігент порвав зі селом і зі селянином фізичні звязки, то вже порвав і духові. А третє і найважніше, що трудно найти, а подекуди не хочеться шукати (все одно, з яких причин, однак, думаю, найбільше задля певного сорому) тих звязків між одним а другим, не хочеться торкати того питання, що думає такий інтелігент про своє походження й „селянство“.

Уважаючи, що перших дві причини є неслухні, а третя не повинна нам стояти на перешкоді, я постараюся представити своє життя з того періоду, коли я „рвав“ звязки зі селом, заки ще став готовим інтелігентом. Думаю, що якраз той період ма-

тиме великий вплив на моє дальше життя й вдачу і що це в головній мірі причиниться до характеристики мене самого як готового інтелігента. Беручиж з мистецького боку, думаю, що зображення інтелігента селянського походження без зображення його духового відношення до села і селян — це тільки половина образу.

Я родився на галицькім Поділлю.

Описувати те село, де я родився і провів свої діточі літа, як і тих людей, серед яких я родився, на ніщо не придасться, бо, раз, це не цікаве, а друге, як звісно і як це нераз в нашій літературі стверджувано, всі українські села є менше більше однакові (розуміється, лиш з тими ріжницями, які випливають із ріжнородности будови краю, почви і підсоння) і коли хто в своїм життю лиш раз був у яким селі, то вже знає, як воно виглядає і як менше більше виглядають усі інші села, і знає тих людей, що в них.

Найголовніше, що характеризує село і тих людей, що в нім, — очевидно, попри низький ценз освіти, низьку матеріяльну культуру, дрібний життєвий практицизм, матеріялізм і все друге, що з тим тісно вяжеться, — є перш за все те, що там кожний, розуміється, за виїмкою стариків, немовлят і обложно хорих, сам на себе працює в буквальному значінню слова і не дає другому коло себе ходити, а потім почування суспільного і загально людського приниження. Ті дві риси уважаю найголовніщими тому, що все друге, — хіба може ще за виїмкою дрібного життєвого практицизму, — тепер з мене як з уроженця села облетіло, а ті риси — остались в мені ще й досі.

Є люди, котрі село називають раєм, а є знов другі люди, що його називають пеклом. Я не назвав би села ні раєм ні пеклом, а тільки, колиб конечно хотів його якось так назвати, то сказав би, що воно ще найбільше схоже на чистилище. Раєм село не

є само собою, пекло може бути в якійнебудь хаті, не тільки селянській, наскільки в ній є голод, праця понад силу або яка дідична недуга. А чистилицем справедливо може село називатися тому, що люди, що в нім, наче безнастанно „очищуються“, то є властиво теж страждають, а й ті, що сюди з міст на літо приїзджають, то приїзджають теж наче на те, щоби очиститися... з міського бруду.

Але в мене є ще й інша причина, чому я не можу села визнати ні раєм, ні пеклом. Визнавши село раєм, я мусівби визнати за ним і всі такі ричи, як поезія, романтизм, якась первісна незнищима сила іти., загалом якийсь казочний світ і мусівби визнати, що все те є і в мені. А, по правді сказавши, всего того я якось у собі не почувую.

З другогож боку, колиб я назвав село пеклом, то мусівби визнати за ним і такі атрибути, як злодійство, брехня, „хамство“, безграничний бруд і т. и., і це теж мусілоби бути і в мені. А того я теж про себе ніяк сказати не можу.

Мій батько, — він родився менше більше в тім році, як знесено панщину, — походить, як на ті часи, менше як зі середняцької родини. Дід по батькови мав усього дванацять моргів поля. Але батько оженився з донькою найбільшого богача в селі. Дід по матері мав більше як сто моргів. Це батько завдячує такій обставині: У діда, його батька, було трьох синів, мій батько наймолодший. Щоби бодай одному зі своїх синів дати инший хліб у руки, тому, що в батька показався добрий голос, дід дав його до одного недалечкого села до дяка, щоби навчився на дяка. Батько був уже в дяка чотири роки й умів уже добре дякувати, коли обидва його брати повмирали на холеру і він як шіснацятилітний хлопець вернув назад до села на господарство. Трапилося, що якраз у тому часі було в якогось богача весілля і батько пі-

шов на те весілля. Між іншими богачами був на тім весіллю і мій пізніщий дід по матері, а батьків-тесть. Вони були зібрані в окремі кімнати, забавляючися і, як то буває, філософували при чарці на різні теми. Між іншим говорили, як батько розказував, про нескінченість світа і про вічність. А знадвору через відчинені двері прислухувалися тій бесіді парубчаки, а між ними і мій батько. Коли господарі, звичайне, не могли в бесіді до нічого дійти, дід, котрий любив жартувати, звернувся до батька з таким запитом: „А щож ти на це, парубче?“ Батько, хоч молодий, та вже в світі бувалий, а котрий знав багато дяківських приказок, розказав їм тоді історію про якогось святого, що теж мав колись, сидючи над морем, роздумувати над нескінченістю світа і не міг до нічого дійти. І от йому мав зявитися Бог в постаті старця і сказати йому, щоб він випорпав на березі у піску ямку, мачав у море палець і по каплі переносив море до ямки; як перенесе все море, тоді вгадає загадку світа.

Це оповідання незвичайно подобалося дідові, він похвалив батька і почастиував горівкою, що для такого парубчака вважалося великою почесною, а надто, може бути, жартом додав, що хай він, як виросте, посилається до його доньки, а він віддасть її за нього. І дід додержав слова, хоч даного на підпитку і хоч батько не був такому богачеві рівня. Батько дістав за матірю п'ятнацять моргів поля, а при своїх дванадцяти відразу став добрим господарем. Про це любив батько часто розказувати своїм дітям і знайомим.

Про своїх давніх предків я не можу розказати ніяких історій, хоч можливо, що в їхнім життю було теж дещо цікавого. Та цього ніхто не записав і ніщо в родинній пам'яті не доховалося. Я можу про своїх предків тільки те розказати, що записала всесвітня історія. Отже переживали

вони панщину, польщину і ген-ген аж до князівщини і поза неї. Але що котрий з них доконав особисто, може брав участь у гайдамаччині або козаччині, може був купцем, промисловцем, мистцем, може попом або вченим, або чи хто з них взагалі в якийсь спосіб вийшов на ширшу арену життя, цього не записала ніяка історія ні генеалогія і про це ніхто ніколи не довідається. Навіть ніхто не знає, звідки і коли переселилася моя родина в те село, в яким я родився.

Та, можливо, що в моїй родині не було нікого такого, котрийби зробив наше ім'я звисним ширшому загалови. Одначе з другого боку думаю, а радше я є в тому твердо переконаний, що в ній не було також і таких одиниць, котріби допускалися чогось злого й нечесного і на котрих люди показувалиби пальцями. Усі вони, думаю, від першого покоління аж до останнього були чесні селяне і не зраджували своїх, хоч певно їхнє життя було тяжке й доля невесела.

Відколи я затямив, було в нас завсіди четверо коней, дві корови, кількоро свиней, овець і багато домашньої птиці. Дітей в живих остало семеро. Я пята з черги дитина. Як довго ми були малі, були в нас завсіди один наймит і наймичка, а як ми підросли, то вже самі працювали на господарстві.

Батько тримав нас дуже остро. Він казав нам часто, що коли пан або фабрикант хоче щось зі свого майна мати, то мусить остро тримати свою службу; так само, коли господар хоче, щоби його ґрунт родив, кінь тягнув, корова доїлась ітд., мусить свої діти тримати остро.

Ми часто від батька були биті. Найгірше, пам'ятаю, я дістав два рази: раз, будучи семилітною дитиною, за те, що не послухав батька, а другий раз на третім році шкільної науки за те, що не пішов до школи, але пішов на цілий день возити-

ся на саночках. Це було так: Батько одного дня був у місті і купив маленькі саночки возити воду, а на другий день досвіта поїхав до ліса. Саночки був оставив у одного чоловіка, з котрим їхав до міста, і я мав ті саночки привезти до дому. Як я пішов по ті саночки, то вже цілий день не заглядав до дому, а тільки прийшов у полудне наїстися. Скоро батько ввечер вернув до дому, старший брат поскаржив на мене, що я ані не ходив до школи, ані не помагав йому в роботі, але цілий день возився. Тоді я дістав чотири рази. Перший раз прутом таки з тих дров, що батько привіз з ліса, другий раз, як я нагнівався і не хотів уже добре в ночі йти до хати, третій раз, що не хотів вечеряти, а четвертий, що не хотів молитися й іти спати. Кожний раз бив батько так довго, доки я „з охотою“ не зробив того, що батько казав.

Характеристичне, що я дістав ще від батька в лице, будучи вже учеником п'ятої гімназійної. Це вже було в останній раз, а було воно так: Раз у часі великих ферій всі пішли в поле жати, а я остав дома на господарстві. Моею роботою було нагодувати корови і дріб. Одна корова не була добре нагодована, — не знаю, чому вона не наїлася, — і за те ввечер, як батько вернув з поля, я дістав. Але тоді я вже був ображений на батька: я зовсім не сподівався, щоби батько тоді був зважився мене вдарити в лице, як я вже був у п'ятій класі тай ще за те, що я не нагодував добре корови. Я вже був сім літ з дому і вже не розумівся на господарстві. Це було велике непорозуміння для мене і я тоді перший раз відчув на собі селянську брутальність.

Одначе я не почуваю жадного жалю до батька за те, що він мене бив, а так само не почуваю жалю до своєї „гіркої долі“, що ось, мовляв, як мене виховували! Що до „гіркої долі“, то вона для мене лежить у чому іншому і про це я потім

буду говорити. А що до биття, то думаю, батько мав повне право бити свої діти, коли вони не робили того, що до них належало. І ще я не годився би з тими, котрі кажуть, буцімто ми, Українці, осягнемо аж тоді самостійність, коли викинемо з наших виховних засобів, як дома так і в школі, биття. Це, кажуть, для того, що через биття вбивається в людині особисту гідність, а без особистої гідності не можна осягнути самостійности. З оцим я годжуся, що без особистої гідности ми не осягнемо самостійности, але думаю, що нас, — як висловився раз принагідно один наш старший громадянин, — ще окремо треба бити на те, щоби збудити в нас особисту гідність, щоби ми до самостійности стреміли. А що в кожному разі одно (биття) другому (самостійности) не стоїть на перешкоді, бачимо хочби з того, що в тих державах, котрі нині мають самостійність, колись теж били, і то не тільки в нищих верствах, але й у вищих, котрі творять активний державотворчий елемент. Так нпр. били в середньовічнім лицарстві, чого слід маємо в звіснім трикратнім ударі мечем при т. зв. пасуванню на лицарів. Той трикратній удар це не тільки символ, але теж формальне закінчення того биття, як виховного середника, котрим батьки-лицарі, як носії державности, привчали своїх синів панувати й заховувати свою гідність. А знаємо, що й наш великий Богдан збудував українську державу тільки завдяки сильній дисципліні, котру певно вдалося йому вдержати тільки при помочи сильного п'ястука.

Мій батько належав до свідоміших елементів села. Він перейшов насамперед школу Наумовича, що ширив тверезість і плекання овочевих дерев. Цим першим впрочім батько не дуже був захопився, зате перейнявся був плеканням дерев і передав любов до нього своїм синам. Був він теж одним з перших членів-селян Просвіти і через весь

час, від коли я затямив, одержував від неї календарі й книжочки з жінкою зі смолоскипом у руці на окладинці й портретами Вол. Барвінського. Вкінці був він теж одним з перших у селі, що ширили вісти про Франка й Павлика, котрих був великим поклонником. Наскільки він був цими останніми захоплений, свідчить хочби це, що він, ще заки Франко показався на Поділля як суспільний діяч у часі, як кандидував на посла за Баденівських виборів, поїхав умисне до Львова, щоби його тільки побачити, сказавши в дома і знайомим, що їде купити молотілку.

Що батько був людина тямуча, бачу ще й по тім, що він мене сам властиво навчив читати. Значить, пізнавати букви і складати в склади й слова навчився я в школі, але виголошувати прочитане навчив мене він. Це було так. Одного разу, як я був на другому році науки в школі на селі, він дав мені якусь книжочку з Просвіти, щоби я читав у голос. Коли я не читав так, як треба, він кликнув: „Читай так, якби ти те саме комусь оповідав“. Цим одним висказом батько ліпше навчив мене читати, ніж учитель в школі, від котрого я все чув, щоби я читав голосно, плавно, виразно, щоби вважав на протинки і ще там як. І завдяки тому я став найкращим читачем у школі на селі. А тепер я ще додавби, що батько тим висловом теж неначе зблизив мені школу до життя, котра досі, як впрочім ще й пізніше через кілька літ у гімназії, була для мене тільки якоюсь містикією.

Яке було мое знання, світогляд і духовий розвиток, заки я пішов до міста до школи, т. є як мені було дев'ять літ? Над цим я не стану довго розводитися, тому що кожний знає, яке може бути знання ітд. у такої сільської дитини, якою я був тоді. Одначе скажу, що з тим річ зовсім не представляється так зле, як дехто собі думавби.

або як думають деякі наші педагоги, котрі мають до діла в школі з дітьми сільськими поруч з міськими. Вправді сільське селянське життя в порівнянню з великоміським представляється вбого і примітивно, але, що відноситься до духового розвитку дитини, то тут убогість і примітивність ні при чому. Знання, світогляд і духовий розвиток у сільських дітей є тільки інакші ніж у міських, але скількостево, особливо, що відноситься до практичного життя, вони ще тих останніх перевищають. Думаю це через те, що селянська дитина вміє багато більше зробити ніж міська. Тільки абстракційне думання у селянської дитини є менше розвинене, але це вона може набути і в пізнішім віці.

З другогож боку тоді, коли я був такий малий, сільські селянські відносини мені зовсім не представлялися вбогими і примітивними. Навпаки, все те, що я перший раз бачив чи навчився зробити, було для мене дуже складне і так само сильно, думаю, порушувало мою душу, як деякі річи, які міська дитина бачить у місті.

Так само, коли я пяти-шестилітньою дитиною прислухувався бесідам старших господарів: хоч вони там нічого такого „розумного“ не говорили, всеж таки я жадно ловив кожне їх слово й кожне їх слово викликало у моїй уяві нові образи й збільшало мое знання.

Одно мені тільки було немиле, як я був малий, а це, як мене брали до роботи. Тоді я дійсно відчував насильство над собою. Одначе якою радістю палали мої очі, коли я навчився щось нового зробити і коли мене похвалили за те, що я зробив; і ще сказали, що я вже стану за великого робітника! А про те, що я цілими днями міг бути коло коней, то й говорити нічого.

І ще цікаво замітити, що всяку таку роботу в хаті, на подвір'ю, коло худоби і в полі я робив радо, але що відноситься до того, що треба було

зробити коло своєї особи, нпр. вмитися, постелити собі або навіть принести собі води напитися, то це я робив нерадо і волівби був, щоби те мені зробив хто другий. Так бачу, з таких малих особистих послуг і починається „панство“, чи то нахил до нього, котре з часом вироджується в жорстоке поневолення слабших, а котре лежить не так то глибоко в людській вдачі. Тільки те „панство“ дома мені скоро вмiли вибити з голови, бо в нас було остро заборонено малим дітям послуговатися до таких послуг службою. Лиш батько і мати мали той привілей, що могли собі казати службі або котрому з нас щонебудь зробити.

Чого мене навчила сільська школа, до котрої я ходив три роки? Признаюся отверто, що вона мене поза читання і писання, пару стишків на пам'ять, „Боже буди“ (австрійський гімн) і Св. Трійцю нічого не навчила. Розуміється, і це вже багато, але те знання, яке я набув дома, було без порівняння більше, ніж те, яке я набув у сільській школі. Навіть моралі навчився я дома: почитати Бога, слухати старших, шанувати чужу власність, не брехати, поводитися чемно, коли хто чужий був у хаті, не мучити звірят іти., всего того навчили мене дома рівночасно з тим, як я вчився говорити і думати. І додам, того всего мене вчили знов наче бючи: били, коли не відмовив молитви, били, коли не послухав, збрехав, мучив звіятя іти. І знов додам, що били слушно. Бо остаточно, ще можна зрозуміти, як можна навчити дитину без биття таких річей, як не мучити звірят, нпр. показавши замучену звірину, але як можна навчити без биття, — загалом без примусу, якогоб то не було, — почитати Бога, того я не можу собі уявити.

З інших річей, які я тоді знав, згадаю, що я знав чотири „нації“: селян або просто людей, панів, жидів і циганів. „Людий“ я знав найліпше, як такий, що сам до них належав, панів я дещо

боявся, жидами погорджував, а на циганів дивився тільки з цікавістю. Любити, шанувати, ненавидіти, співчувати їти. знав я тільки „людям“.

Цінилася у мене тільки фізична сила, або коли хто що дуже дотепно розказував або співав.

Була ще в мене віра в якихсь богинь, щенят, вовкулаків їти., але та віра скоро затратилася, як я тільки пішов до міста до школи.

II.

Як мені було дев'ять літ, мене відвезли до міста до школи. Це було в дев'ястих роках. Містечко, в якому я тепер мав жити, це не була столиця Поділля, а инше менше, а дав мене батько туди тому, що мав там знайомого учителя, саме єина того дяка, у котрого сам колись учився.

Що спонукало батька мене дати до міста до школи?

Як я вже був на університеті, то батько розказував мені раз жартом, що дав мене до школи на злість матері. А саме мати мала завсіди противитися всяким новостям у господарстві, які впроваджував батько, нпр. млинкови до віяння збіжа, власній керниці на подвірю, кінній молотільці їти., і коли одного разу батько заявив їй, що ще щось хоче справити, то мати (вона була неграмотна) мала кликнути: „Ти може ще схочеш дитину дати до шкіл?“ — На що батько відповів: „Так щоб ти знала, що дам!“ І дав.

Очевидно, батькове оповідання був тільки жарт, але в ньому могло бути багато й правди. Мати була більше консервативна ніж батько і дійсно противилася дечому, що заміряв батько. Вона могла теж противитися і тій цілком революційній у селянській родині думці дати єина до шкіл, а дру-

ге, певно боялася взяти такий великий тягар на селянські плечі. Вкінці матері взагалі нерадо дають дітий з дому. Якби там не було, всеж таки я до певної міри є в праві назвати себе дитиною гріху, бо як інтелігент почався в грісі, т. є незгоді батька і матері.

Але що дійсно зложилося на те, що мене батько дав до школи, так тут заважив перш усього, думаю, вплив пропаганди Наумовича, Просвіти і радикалів. Тих останніх, думаю, найбільше, тому що вони найконкретніше ставили ідею „з хлопського сина пан“. Потім могла вплинути на це амбіція батька мати сина „паном“, а третє, що мусіло бути безпосереднім товчком до того, приклад інших батьків з того самого села і з інших, що вже передше дали своїх синів до шкіл. Вкінці і це буде найголовніше, не без впливу було тут теж і те, що мій батько хотів бодай одній своїй дитині дати інший хліб у руки.

Є в нас загально поширений погляд, що з села до шкіл виходять діти тільки вибрані. Я сумніваюся в слушності цього погляду і так само думаю, сумніваються й усі інші інтелігенти селянського походження. Це не тому, щоби нам наша скромність не дозволяла вірити в свою вибраність, але просто тому, що в дійсности нас ніхто не вибирав. Кажуть, що сільських дітий вибирають учителі і священники. Але, поминувши те, що той вибір не конче мусить упасти на діти дійсно вибрані, той вибір звичайно кінчиться на тім, що батько, котрий уже рішився дати сина до шкіл і має на те засоби, іде до вчителя або священника й питає, чи дати сина до шкіл, на що ті, звичайне, відповідають, що так, і дитина йде до школи. Правда, бувають випадки, що з сіл попадаються до шкіл, звичайно завдяки якомусь щасливому випадкови одиниці дійсно виїмкові, але це не „вибір“, тільки випадок, раз, а друге... чомусь то тих ви-

падків по наших відносинах не дуже видно... Коли суспільність хоче, щоби з сіл виходили діти дійсно вибрані, то той вибір мусить бути зовсім інакше зорганізований.

Мене батько вписав до третьої кляси народньої школи і дав на станцію.

Що я собі тоді думав у своїй голові? Здається, думав усіляке, а тільки не те, що треба було думати. Мені навіть через думку не перейшло, що це була якраз переломова хвиля в моім життю, котра рішила не тільки про те, що я мав покинути село, рілю і селян як суспільну верству та перейти до іншої верстви, інакше заробляючи на хліб, але також про те, що я мав перейти у вищий світ ідей, що одержав зовсім інше завдання в життю ніж яке бувби мав, колиб був остав на селі, та що мое імя вже не мало потонути в безвісти віків, як потонули імена моїх предків. Взагалі та хвиля рішила про все, чим і яким я мав у будуччині бути і яке особисте щастя осягнути!

А все таки тоді мені якось дивно було на душі, — хоч я собі з того не здавав, тай тепер не здаю собі гаразд справи.

Чи мені імпонувало, що я пішов до міста і чи мав я свідомість, що мене дали нате до міста, щоби я став „паном“? Що до міста, то мене воно цікавило, а що до свідомости, то я її тоді ще не мав. Я знав тільки, що наді мною зробили якесь насильство, котре проявлялося в тім, що мені ні в школі ні на станції не вільно було робити того, що я бувби хотів. Я в усім був звязаний, почавши від високих, тісних міських мурів, що й нікуди було глянути, і від того, що я не мав товариства до забави, а скінчивши на тім, що мені не вільно було щось сказати так, якби я був хотів.

Чи я тужив з початку за домом, як звичайно тужать діти? Цього я про себе сказати не можу. Чи я мав таке тверде серце, а чи мені дома на

Львівська державна
наукова бібліотека

Львів. бібліотека
АН УРСР

265

482

селі було так зле? Здається, ні одно ні друге, а тільки я вже був змалку якось так привик до того, що зі мною робили, що хотіли, — на селі з дітьми ніхто не цяцькається, — і я не противився тому, так і тепер мені це було рівнодушне. А надто мені було подобалося, що я дістав для себе окреме ліжко, в хаті було чисто, — я мешкав в одного столяря поляка з кращого столярсько-різьбарського заведення, — і я діставав ліпше їсти ніж дома, а крім того батько, перший раз відїзджаячи до дому, наживав мені пальцем кажучи: „Справуйся, а то назад візьму до дому!“ І я справувався...

А всетаки мені було жалко за своїм рідним гніздом і діточе серце щеміло собі потихо, з початку більше, а потім щораз менше, аж вкінці, так за місяць-два, зовсім заспокоїлося.

В школі я відразу вчився добре. Хоч школа була польська і система навчання не така, як на селі, тому що треба було багато вчитися на память і самостійно в школі оповідати, але я скоро, головно завдяки тому учителеви, знайомому батька, в котрого класу я якраз попався й котрий мною дуже занявся, наломився до тої системи і відразу став ліпшим учеником, яким і остав через весь час школи аж до покінчення гімназії.

Ще булоби цікаво, чому я якраз у місті в школі вчився добре, бо в селі в школі ми ніколи дома не вчилися. Правду сказавши, я не був ні такий спосібний, ні такої великої охоти до науки не мав і з початку я так дуже тої батькової архипогрози, що мене візьме до дому, якщо не буду вчитися, не боявся, але я вчився тому, що мене на те дали до міста. Дома, то я мав усіляку роботу, а тут був тільки на те, щоби вчитися, то й учився. Тому то я не розумію тих селянських дітей, котрі в місті в школі не хочять учитися.

Про станцію і про те, як я мешкав, що їв

ати., мені нічого розказувати. Воно було так, як зі всіма сільськими „студентами“. Батько довозив харчі і ще щось доплачував і за те мене тримали. Коли батько довів більше і ліпше, то я мав більше їсти, а коли менше, то менше, але на загал, і це відноситься до всего часу, в яким я був у місті в школі, батько довозив мені досить і я завжди мав що їсти.

Ще мушу кількома щирими словами згадати тих перших моїх господарів, у котрих я мешкав. Це були, як згадано, поляки, — зовсім не вмiли по українськи, — молоді, дуже інтелігентні, як на себе, люди і я їх любив, — дитина завжди му-сить до когось прихилитися. У них я одержав першу лекцію міської оглади: навчився їсти при столі ножем і вилками, казати „так є“, „прошу“ і „дякую“, щоденно митися і чесатися і ходити до парні й відучився деяких непристойних слів, яких уживав дома. І головне, вони мене вчили того всего лагідно і я зовсім не спостерігав того, що вчився. І я вдячний тим першим своїм опікунам і вчителям доброго виховання. Пізніше я вже ніколи не мав таких добрих та інтелігентних опікунів, — я мешкав пізніше переважно у міщан, дрібних ремісників, а то й халупників, — і моє зовнішнє виховання перейшло в руки або мене са-мого або шкільних товаришів або тих інтелігент-ських домів, у котрих я з часом почав бувати, т. є найбільше місцевого сільського священника й учи-теля. Але я пізніше вже ніколи в тім напрямі не скористав так багато, як у тих перших господарів.

В першiм році моєї науки в місті мій духо-вий розвиток поступив багато наперед. Окрім то-го, що я користав у самій школі і на станції, в тім містечку були одно- і двоповерхові дома, були склепи, аптики, уряди, військо, були також руїни якогось старого замку, парк і до того містечка деко-ли заїжджали й театр і цирк, куди мене мої госпо-

дарі брали зі собою. Я все те оглядав і пізнав, і коли я перший раз приїхав з міста до дому, — це було на різдвяні ферії, — то я вже багато ріжнися від своїх братів і сестер і ровесників на селі. Тай ще цікаво, що тому що я в школі і на станції говорив тільки по польськи, то тоді як я приїхав до дому на село, я вже почав мішати деякі слова польські. Це тільки доказує, як легко діти переймають чуже, а для мене самого це цікаве тим, що я мусів надумуватися, як щось називається по польськи, а як по українськи, і це було для мене, так сказати, першою свідомістю поліглотії.

Ще замічу, що весь той мій перший духовий доробок приходився мені легко і незамітно і стояв мене дешево: я зовсім не був собі свідомий того, що „росту в знання і пізнання“. Та були випадки, що той ріст поступав, так сказати, staccato і стояв мене куди дороще. Таким робом нпр. я пізнав, що значить чужина. Це було так. Нас випустили на різдвяні ферії до дому і батько мав на другий день по мене виїхати. Але що мені було дуже спішно до дому і мені трапилася зараз таки того самого дня нагода виїхати з якимись жидами, що мали їхати через мое село, я присівся з ними. Були сніги й великий вітер з морозом. І хоч я мав добрий кожух і жиди взяли мене між себе, то я був дуже змерз. І не знаю, чи я може був би й зовсім не замерз, або бодай відморозив собі руки й ноги, бо ми виїхали пізно в ночі і я був у дорозі заснув, колиб не щасливий випадок, А саме, як я заснув, вітер зірвав мені з голови капелюх. Я збудився, крикнув: „Ай! капелюх, капелюх!“ і піднявся, щоб підоймити капелюх. При тім зауважив, що дуже змерз, і сказав це ждам. „Ну, то біжи, біжи!“ — казали жиди. Але я вже сам знав, що робити. Піднявши капелюх, я вчепився саний і біг так з кільометер, не зважаючи на те, що сипкий

Свіг мотав мені ноги і вітер сипав мені острим, мов шпильочки, сніжним пилом у лице і витискав з очей сльози, аж доки зовсім не закрісся. На щастя тоді я собі тільки відморозив був пальці в ногах, але zarazом я зрозумів ту велику правду, що коли ти сам стоїш у світі і нема нікого такого, котрийби стояв за тобою, то мусиш добре вважати, щоби не пропасти.

Друге, що мене стояло дороще, було те, як я навчився „шанувати“ жидів у місті. Як я вже згадав, на селі я вмів жидами тільки, може не скажу, погорджувати, але всетаки відноситися до них з певним легковаженням. Це відносилось головню до малих жидиків, котрим ми, малі хлопці, на селі робили безкарно всякі пакости. Це легковаження жидиків я хотів перенести і на місто, але це мені не вдалося. А було це так. На третій чи четвертий день, як я тільки приїхав до міста і показався на вулиці коло своєї станції, сусідські жидики, котрі від самого початку дивилися на мене з недовірям, зачепили мене словно. Вони сказали мені „селюх“. Я не надумуючися довго, — як я, господарська дитина, міг себе дати образити жидикам?! — вхопив зі землі великий кусень цегли і жбурнув з цілої сили за ними. Вправді я не поцілів жадного і вони зараз повтікали, але потім я через кілька днів не мав від них спокою. Вони завсіди збиралися мене бити, збираючи коло себе щораз більше жидиків. І не знаю, якби воно було скінчилося, колиб у справу не були вмшалися старі жиди і мої господарі, котрі нас погодили. Додам, що я тоді мав великий страх перед тими жидиками, тимбільше, що мої господарі мене настрашили, що вони могли мене й убити, або бодай у мені щось відбити.

Згадую я про цей випадок між иншим ще й тому, що від тоді я взагалі набрав великого, просто панічного, страху перед усякими міськими

вуличниками, котрий переслідував мене через весь час моєї науки в місті, а почасти задержався ще й досі.

Свій перший приїзд з міста до дому (тоді на різдвяні фєрії) — пізніше, заки я скінчив школу, їх було ще принайменше зі сто, — затямив я собі добре ще й з иншої причини. А саме тоді я перший раз пережив те почування, що приїхавши до родини я наче тішився, а тут мені ту радість наче щось мішало. Як я це зрозумів добре аж пізніше, було це те, що дома я не бачав ні тої чистоти ні порядку, що в місті на станції, ні не мав тої вигоди, ні так смачно зїв. Те мішане почування пізніше з кожним приїздом у мене повторялося і навіть степенувалося, а привикати до нього почав я десь аж при кінці гімназії, а зникло воно в мене аж тоді, як я осів на посаді.

І ще тоді на різдвяні фєрії пережив я ту новість, що зі мною дома, головно мати, наче почали ніжніше поводитися не то тому, що я „пан“, а не то тому, що вони розуміли, що зробили мені кривду, коли вивезли на чужину.

Згадаю, що мені з тих фєрії дуже не хотілося назад їхати до міста. Та виїхати з дому з батьком — я ще виїхав, але потім самому остати в місті було мені дуже тяжко. Мені весь час збиралося на плач, значить, я час від часу таки плакав, а як батько виїжджав з подвіря, то я ніяк не хотів його покинутися і чіплявся коліс, аж господар мусів мене силою відорвати. Те, що я мав відплакати й відболіти перший раз, як мене привезли до міста, те відболів тепер. Потім через кілька днів я плакав по кутках потайки перед господарями, а вкінці написав до батька листа, що хай приїжджає, що я дуже скучаю іти. Батько зараз не приїхав, але теж написав мені листа, — як я бачив по письмі і як пізніше довідався, цього листа не писав сам батько, а тільки вчитель у селі, —

Й у тім листі написав мені, щоб я не скучав, що таких хлопців, як я, в місті багато, а коли я рішучо не хочу бути у місті й учитися, то хай я вертаю назад на село „свині пасти“. Від того листа було мені страшенно боляче, але zarazом він наче обілляв мене зимною водою і я в один мент перестав плакати й тужити. Я зрозумів, що доля моя була припечатана і що коли я раз подався в один бік, то вже відвороту не було. Потім, як батько приїхав, — це могло бути за дві-три неділі, — то я вже сміявся і мого болю якби не було.

Але тоді теж між мною а родиною наче щось пірвалося і рвалося з кожним роком більше... А по році, коли я вернув на літні ферії до дому, то в моїй душі вже появилoся роздвоєння: я вже не цілою душею належав до села, але якась частина остала в місті.

III.

Наступного року мене вже відвезли до столиці Поділля і тут я кінчив четверту народню й цілу гімназію. — Я ходив до української гімназії.

На протязі тих девяти літ у моїм духовім розвитку, а радше, процесі переміни зі селянина на інтелігента, який я оце маю представити, дасться завважити три періоди: перший до третьої гімназійної включно, це період суспільної несвідомости, чи то несвідомости суспільної приналежности, другий до кляси шестої включно — будження свідомости і третій — сема й осьма кляса — повне освідомлення.

Про перший період мені не прийдеться багато сказати. Це час виключно шкільної науки. Тоді я зовсім не роздумував над тим, куди належу: до

селян чи до „панів“, або точніше кажучи, я навіть не пробував думати інакше, як тільки, що належу до селян.

В тім періоді школа була для мене всім. Школою я починав день і кінчив його і поза школою не було для мене нічого важнішого. Тай, не диво: як мене давали до школи, то казали: „Йди до школи, будеш паном“; всі люди в селі знали, що я „в школах“, і школа мала мені дати ліпший хліб та вивести у широкий світ. „Школа“ було для мене велике слово!

Уявляю собі, що така школа для панської, чи то інтелігентської дитини є зовсім чимсь иншим ніж для селянської. Для інтелігентської є вона тільки школою і більше нічим. Але для селянської заступає вона те, чим для інтелігентської є вище походження, суспільне становище й, евенчуально, богатство. І та „почесть“, яка спливає на інтелігентську дитину вже зі самих її батьків і предків, на селянську дитину спливає (скажім: до певної міри) щойно через школу. І як для інтелігентської дитини школа, беручи зі становища дитини, є тільки якимсь *malum necessarium*, так для селянської є вона пунктом чести.

Цього, певно, тоді я ще так не розумів, але певно відчував інстинктивно й віддався тій „школі“ всею душею.

Та, хоч завдяки тій школі моє знання збільшалося всякими відомостями, почавши від релігії через чотири чужі мови аж до географії й природи, і я вже в кожній матерії міг забрати якесь слово, — це відноситься найбільше до третьої гімназійної, — але це знання моєї душі не зачіпало і я у своїх суспільних переконаннях був ще завжди такимже сільським хлопцем, яким був на селі, заки пішов до міста до школи, і мої бажання й аспірації поза те не сягали.

Але не можна теж сказати, щоби я тоді зо-

всім ходив зі завязаними очима. Вже, як я тільки прийшов до міста до школи і глянув на своє нове оточення, товаришів у класі, то бачив, що шкільна суспільність ділилася на дві групи: дітей „панів“ і дітей селян чи взагалі нищих верств. Дійсними своїми товаришами я визнавав тільки дітей селян, міщан і ремісників, а „паничі“, не скажу, щоби вони були для мене за високі і тому я їх не визнавав своїми товаришами, але просто вони були для мене тільки якимись бездушними ляльками без ніякої сили й хитрости і їм можна було робити всякі пакости, як колись жидикам на селі.

З часом ті „паничі-ляльки“ набирали в мене більше реального існування. І так у другій-третьій гімназійній вони вже не видавалися мені такими без сили й хитрости, але зате між нами появилася певний антагонізм: нам, дітям селян, завжди чомусь видавалося, що „паничі“ й менше вчилися й менше вміли, а всетаки учителі їх наче більше любили.

Сьогодні я не вмів би сказати, чи мої учителі дійсно більше любили дітей „панів“ ніж дітей селян, але те можу з певністю сказати, що нам, дітям селян (міщан і ремісників), зовсім слушно могло видаватися, що „паничі“ менше вміли й розуміли, тому що в науці, головню в реальних предметах, приходили такі річі, які вимагали практичного, господарського змісту, і такі річі вони дійсно менше розуміли ніж ми.

Але, очевидно, і в тім часі, коли я ще інтелігентські діти вважав тільки „ляльками“, і пізніше, коли я в порівнянні з ними почав себе вважати „покривдженням“, я не міг поставити собі їх за ціль, до якої мав би стреміти, і це я називаю, що це період моєї суспільної несвідомости. Значить, тоді я ще не мав свідомости інтелігентської, а тільки селянську. А тому я той період у моїм рості зі селянина на інтелігента можу назвати

своїм діточим віком.

Але тоді ще й тому не могла в мені витворитися (або, скажім, не могла почати витворюватися) „інтелігентська свідомість“, що я в клясі першій, другій і третій гімназії переходив безстанну кризу з посиленням мене до школи. Мені безупинно грозило, що я не буду ходити до школи, але верну назад на село, і я через весь той час ще не знав певно, чи буду „паном“ чи ні.

Мені нічого докладно розказувати про те, чому і як це було, скажу тільки, що батькови просто надокучило, або було за тяжко, платити за мене станцію, довозити харчі й купувати вбрання й книжки, або йому вже хотілося мати з мене робітника в господарстві і тому він хотів мене відобрати зі школи. Та в першій і другій клясі виратувала мене за допомогою сільського священника й учителя мати, котра між иншим у міжчасі з противниці стала моєю прихильницею, і вона вимогла на батькови, що він мене посилав дальше; а в третій клясі в половині року, коли то я надокучивши собі весь час слухати від батька, що візьме мене до дому, і від братів, що вони на мене працюють, і потім тому, що в тім році град вибив батькови збіже і батько дійсно стояв дуже зле, так отже з тих причин я вже сам добровільно був згодився піти до дому. Та тоді прийшла мені в допомогу бурса, в котрій я найшов на цілий той піврік даром приміщення. Щойно почавши від четвертої кляси я мав уже з тим спокій, коли батько і взагалі ціла родина прийшли були до переконання, що я мушу ходити до школи. На це головнo вплинуло це, що мене за дармо взяли до бурси, що в поняттю батька і родини означало, що „панам“ дуже на тім залежало, щоб я ходив до школи. Крім того між нами запала була німа угода, що я, скінчивши школи, зречуся претенсій до спадщини, а вкінці я почав мати лек-

ції і якусь частину удержання перейняв на себе.

Згадую я про це ще й тому, що ціла ота історія з посиленням і відбиранням мене зі школи зробила мене в життєвім досвіді на яких десять літ старшим. Я при своїх дванадцяти-чотирнадцяти літах з безтурботної дитини, яка, оставши на селі при родині, булаб собі безжурно жила, став відразу „досвідченою людиною“, котра перенесла на собі болюче почування ласки родини й мусіла думати про власне удержання. Оце був великий контраст між моїм дійсним віком, а життєвим досвідом, контраст, який ще виразніше виступав на тлі мого будучого інтелігентства, в котрім я тоді був щойно дитиною!

А не можу поминути й того, що тоді теж я переніс на своїх плечах взагалі принижуюче почування чужої ласки, пішовши за дармо до бурси. Мені оце відразу наче підотяло крила і це я відчув уже тоді, зрозумівши, що я з господарської дитини став... жебраком, якого бурса мусіла за дармо тримати!

В другім періоді, як сказано, в мені почала будитися свідомість моєї нової суспільної приналежности. А почала вона будитися від того, що я почав бажати стати одним з таких „паничів“, котрих з початку вважав „ляльками“, а потім до них відносився з нехітю.

Якже воно сталося так, що я захотів стати таким „паничем“?

Перш за все мушу зазначити, що я не хотів стати „паничем“ у відемнім значінню слова, забувши, що я син селянина, як це у нас нерідко буває, але я хотів стати паничем, так сказати, в естетичнім значінню слова, т. є хотів бути зовні таким, як вони, або радше, якими я декотрих з них бачив у зовнішнім вигляді, поставі, мові й поведенню, розуміється, як далеко сягало тоді моє розуміння того.

А хотів я стати таким ось з яких причин: У школі, звичайне, я приставав з товаришами, синами селян і інтелігентів, — це, розуміється, відноситься вже до пізніх часів, так до третьої-четвертої класу, бо досі я блище товаришував тільки зі синами селян, — і сини інтелігентів, звичайна річ, куди краще зі мною поводитися, ніж сини селян, котрі були зі мною грубі, як зрештою і я з ними, і мали грубі жарти й забави зовсім так, як це було колись на селі. Навпаки, сини інтелігентів, що мали з дому інтелігентне поведіння, поводитися зі мною ніжно і ніколи мені пакостей не робили. Це останнє, можливо теж і тому, що я був ліпший ученик і вони нераз потребували моєї помочі. І от з тої причини мені більше були подобалися сини інтелігентів ніж селян.

Але була ще одна причина, для якої мене більше тягнуло до товаришів, синів інтелігентів. Сини селян були такі самі прості сільські хлопці як я і я не мав у них чого шукати. Навпаки, сини інтелігентів був для мене цілком новий світ і це мене манило.

Але розкажу про своє перше блище знайомство з одним товаришем, сином інтелігента. Було це на початку третьої гімназійної, а цим товаришем був один син місцевого лікаря. Зазнаюмився я з ним блище в той спосіб. Я йшов собі раз у суботу зполудня вулицею і мене наздігнав саме той товариш. Не знаю, чого йому від мене було треба, — може йому просто нудилося і він хотів собі з кимнебудь побалакати, або може він хотів умисне блище зазнаюмитись зі селянською дитиною, щоби пізнати, що в ній сидить, — але він приступив до мене, взяв мене під руку, запитав, де я живу, — я жив в одного муляря з жінкою і двома дітьми в одній кімнаті, — заявив просто, що хоче мене відвідати на моїй станції, і ми пішли.

На станції він оглянув мое ліжко, куферок і книжки, які були в мене поза шкільними, при чім він безупинно говорив і питав про різні річі, а я слухав або коротко йому відповідав, — а розказував він мені тоді про гарний день, про сонце, пташки, фільварочок, який мав його батько на селі, і про те, як він на кожні ферії виїзжає на той фільварочок, їздить кінно їти. — а потім запросив мене на наступний день до себе і пішов.

Той товариш відразу мені був подобався. Подобався тим, що так ніжно взяв мене під руку, — це була для мене новина, — і подобався тим, що ми так рівно й поважно йшли разом аж на мою станцію і що він так безупинно говорив, тай говорив про такі річі, про які я ніколи від сільського хлопця не бувби почув.

На другий день, очевидно, зараз рано по експорті й богослуженню я разом з ним пішов до нього і там я бачив „сім чудес світа“. Я перший раз був у панськ'ім мешканню. Він представив мене своїм братам і сестрам, опровадив по всім мешканню, — у них було шість покоїв, — а потім узяв мене до своєї кімнати, в котрій спав зі своїм молодшим братом, і знов безупинно говорив, а я слухав. Не буду докладно розказувати про те, що я там бачив, як себе почував, — мені те все не то імпонувало, не то соромило, — і що я від нього тоді чув, скажу тільки, що все те робило на мене незвичайне вражіння. Найбільше вражіння зробило на мене те, що він розказував, що їх бона, якась Німка, яку я, очевидно, теж був пізнав, була така сильна, що поборювала його найстаршого брата, котрий був на університеті, а котрий мав бути теж дуже сильний. А зробило воно на мене таке сильне вражіння тому, що панни в моім поняттю були дуже ніжні і слабі сотворіння. І ще я собі затямив, що голоси його сестер видалися мені якісь дуже чудні, — вони були такі дзвінкі

й повні — і таких голосів я ще ніколи не чув з уст якоїсь жінки.

Потім ми з тим товаришем товаришували блище ще з який місяць, — аж доки йому мабуть не надокучило, — і він мене впровадив менше більше в поняття, як має виглядати такий „студент“, як я. Від тоді я почав собі думати, що колись буду мати таке саме поведення, зовнішній вигляд і світогляд і буду вміти так само говорити, як він.

Але оце теоретичне й відорване зображення, як я колись буду виглядати або маю виглядати, а хочби й бажання так виглядати, ще не було свідомістю моєї нової суспільної приналежності. Я ще зовсім не почував себе одним з інтелігентською громадою і мені ще були чужі їх замисли і стремління і чужі, скажім, їх радощі і смутки.

Першим, що мене зблизило до інтелігентської верстви під оглядом почування була лектура. Але тут я повинен розказати дещо блище про свою лектуру з часів, як я тільки прийшов до міста до школи, взагалі.

Першою книжкою, що мені впала в місті в школі в руки, були „Співомовки“ Руданського. Це було в четвертій народній і я її дістав від семінаристів (з учительської семінарії), з котрими тоді мешкав. Співомовки мені були незвичайно подобалися. Я в них був так вчитався, що міг їх дальше продовжати в їх стилю й дусі, або й скласти собі такі самі самостійні вірші. Я й був покладав собі деякі історії з життя селян, жидів і циганів, які чув на селі, і їх був у мене назбирався цілий записник, але все те якось мені ніколи не хотіло скінчитися і часто переходило в тривіалізм і порнографію, а крім того раз виловив мене на тій роботі мій господар і скартав порядно — і я кинув це робити.

Так само в четвертій народній або в першій

гімназійній я читав (теж завдяки тим семінаристам): Шевченкові Тополю, Катерину й Наймичку, — в їх дусі я вже не міг нічого писати, — опісля Месть верховинця, Страстний четвер, Марусю, Перекотиполе й деякі оповідання Вовчка. Окрім Шевченка, котрий мені відразу видався якоюсь загадкою, і я не можу сказати, чи він мені подобався чи ні, прочі оповідання були мені подобалися, хоч подібні історії я міг чути й на селі і мені нічого було ними захоплюватися. А що до оповідань Вовчка, то хоч у них брєніла якась інакша струна, одначе це були теж тільки прості сільські історії, котрі мене не надто захоплювали, а крім того й мова в них не була така, до якої я був привик, і персонажі якісь надто святочні й прикрашені.

Пізніше я читав Лиса Микиту, Абу Касимові капці, Дон Кіхота і ще дещо, але мені про них понад те, що вони мені були подобалися, нічого більше сказати не приходиться.

Першою книжкою, котра мене захопила в правдивім значінню слова і котру я читав зі запертим віддихом, а котра має для мене глибше значіння, була — хоч як це може дивним видаватися — Верне „Подорож довкола землі в 80 днях“. Я її читав у половині третьої кляси, тоді як прийшов до бурси.

Чому вона мене захопила (що вона впливала на мою фантазію й держала в безупиннім напруженню іти., та що я вже знав настільки географії і природи, щоби її розуміти) про це мені нічого говорити. Але те глибше значіння її для мене лежить у тім, що вона саме зблизила мене під оглядом почування до інтелігентської верстви. Це сталося в такий спосіб. Це була перша книжка, яку я читав з інтелігентського життя, а яка мене так захопила і при читанню якої я завважив, що спочуваю тим особам (у данім випадку, тому англійському „панови“, що їхав довкруги землі), про

які в ній писалося. А що той „пан“ суспільно стояв від мене далеко (віддалення місця тут не грає ролі), то я мусів мати те вражіння, що я суспільно підношуся і що я є з ним рівний.

Це була важна подія в моїм духовім життю й вона означає менше більше те, що я тоді перестав себе вважати селянином, а почав вважати „інтелігентом“, чи то „паном“. І підчас коли досі, якщоб я був назад вернув на село, то міг ще „змужичити“, забувши навіть, що я колись ходив до міста до школи, так тепер, думаю, це булоби неможливе.

Розуміється, що, як думаю, таку переміну, коли це можна так назвати, в мені булаби dokonала й усяка инша книжка з інтелігентського життя, якщо тільки булаби мене так само захопила, як „Подорож“ Верне, і колиб я так само мусів спочувати тим особам, про якіб у них розказувалося. А що це була саме „Подорож“ Верне, то це був тільки випадок.

Та ще замітне, що в тім самім часі, може перед, а може після „Подорожі“ Верне, я читав теж „Чорну Раду“ Куліша, в котрій теж розказувалося про „панів“ (про козацьку старшину), але того вражіння, що при „Подорожі“ Верне, я не мав. Можебути, що це тому, що „Чорна Рада“ не з таким талантом написана, що „Подорож“ Верне, і що там не було таких осіб, котримби я так був сприяв, тай взагалі, це зовсім инший літературний жанр, тенденція іти., всеж таки, думаю, головна причина того лежала в тім, що козацька старшина з того часу не творила інтелігенції в нинішнім значінню — її я собі зображав мало що більше освіченою від простих козаків-селян, а тільки богатших, тай їх ноша була однакова, — й мені лекше було в своїй уяві, а може й навіть більше імпонувало, підвестись до рівня англійського „пана“ з „Подорожі“ Верне, ніж українського гетьма-

на, полковника ітд. Ну й вкінці хитрощі й практичний і дрібничковий, зовсім селянський змісл того „пана“ живим відгомоном відбивалися в моїй душі й тим лекше наближували мені його до мене, чи то мене до нього.

Тут мені приходить на гадку, що хтось може подати в сумнів, чи я тоді дійсно над тим усім так докладно думав. На те я скажу, що всяка людина в молодих літах думає над тим, якою вона колись буде, тим більше думав над тим я, котрий мав бути не тільки старіщий, але й мав належати до зовсім иншої верстви, ніж належав. Тай воно зовсім природне, коли селянська дитина, що її дали до міста до школи „вчитися на пана“, думає над тим, якою вона, а саме, яким „паном“ колись буде. З другого боку певне буде й це, що все те тоді не було мені таке ясне й свідоме, як тепер.

Ще додаю, — що зрештою розуміється само собою, — що я тоді зовсім не мав правдивого поняття про суть і завдання інтелігента і що я того останнього судив тільки по його зовнішности. І коли говорю про свою „інтелігентську свідомість“, то це треба так розуміти, що я вважав себе, чи почав уважати, приналежним саме до тої зовнішньої інтелігенції.

Про кляси четверту, пятау й шесту мені не прийдеться багато сказати. В моїм духовім життю не сталося за той час нічого важнішого. Скажу хіба лиш те, що в тім часі моя свідомість нової суспільної приналежности в мені тільки щораз більше утверджувалася. А утверджувалася, раз, тому, що — як згадано — я від четвертої кляси почав мати лекції в товаришів, синів інтелігентів, — одного згаданого сина лікаря й другого сина адвоката, — багато з ними приставав і багато від них переймав з їх зовнішности, друге, в тім часі я багато читав повістей і романів з життя інтелігенції — переважно з „Бібліотеки найзнаменитших повістей

Діла“ — і душевно вживався щораз більше в її життя, а третє, я фізично щораз більше відчужувався від сільського життя і вросав більше у життя інтелігентів.

Тоді я й зовні почав помітно змінитися. Я почав звертати більшу увагу на зовнішній вигляд, убрання, поведіння і спосіб говоріння й уважав, щоби вони були як найбільше „інтелігентні“. Далше я став управляти інтелігентські спорти, як совги, теніс, їзду на колесі й шахи, а в пятій класі навіть ходив на танці. Наука танців була для мене важною подією життя. Тяплю добре, що, як на першій лекції танців учитель — це був один Поляк — сказав нам, що коли ми навчимося танцювати, то вже будемо вміти в кожнім товаристві, головню, де є дами, належно поводитися, то це зробило на мене велике вражіння. Ось! — подумав я собі, — аж тепер я не буду потребувати в товариствах ніяковіти! Тай, правду кажучи, я дійсно, скінчивши курс танців, багато зискав на свободі рухів в інтелігентськім товаристві.

За три роки я дійсно мусів зовні багато змінитися. У священника й учителя на селі, у котрих я почав бувати, а котрі до другої-третьої класи трактували мене ще зовсім як простого сільського хлопця, тепер почали поводитися зі мною як з рівним собі. Для мене було важною подією життя, коли на ферії між четвертою а пятою клясою доньки священника перший раз привиталися зі мною, подавши мені руку. На зібраннях у них мені вже нераз доводилося чути такі компліменти, як, що я „великий виріс“, „дуже виробився“ і т. и. Так само переді мною вони вже не крилися з такими сплітками, як от, що хтось дістав від якоїсь панни гарбуза, або що хтось є „дуже інтелігентний“, а другий „великий брус“ іти. Тай не требую додати, що все те мені дуже імпувало.

В батьківськім домі мені вже багато не по-

добалося. Не подобалася тіснота, багато осіб в кімнаті, зачинені вікна, прості страви, грубі слова іти. Приїзджаючи до дому на ферії або на свята, я волів уже перебувати на проходах, у священника або вчителя або у товаришів, сільських „студентів”, ніж дома.

Розуміється, з часом я вже теж конкретніше почав собі уявляти, яким то я „паном“ колись буду. Мені вже було ясно, що я можу бути тільки або священником або учителем, адвокатом іти. і я вимальовував собі в своїй уяві, що в моїй хаті все буде чисто, я завсіди буду гарно вичесаний, добре вбраний, добре зїм, виплюся іти. В мене все буде гарний настрій, скажім, такий святочний, який я бачив на зібраннях у священника й учителя.

Тільки, щоби мій образ був повний, я мушу ще додати, що при тім усім я не забував теж, що я селянський син. На це складалася, раз, моя вдача, котра була завсіди, скажім, смирна і не позволяла мені вважати себе „паном“, друге, мій батько, котрий ніколи чомусь не хотів мене визнати „паничем“ і завсіди, як я приїзджав на свята або ферії до дому, то брав мене до роботи, при чім я завсіди переодягався по сільському, і третє, знов таки лектура, тільки вже в іншій змислі ніж попередня. А саме, теж десь почавши від третьої-четвертої кляси, мені попадалися в руки й такі річи, як поодинокі числа „Громадського Голосу“ й „Молодої України“ або брошурки „Хлопська посілість“, „Україна ірредента“ йн. Хоч я їх не читав систематично й у цілости,—на те не було в мене розуміння тай старші ученики забирали нам ті книжки з рук,—всеж таки вплив їх на мені був слідний і тямлю, що тоді — це могло бути в третій або четвертій клясі — мені було впало на думку, що прецінь селяне не є такі опущені, як я собі уявляв, і про їхню долю хтось думає. В тому самому напрямі, хоч в іншому змислі, впливали на мене такі річи, як Фран-

кові „Малий Мирон“ і „Schön schreiben“, котрі я теж тоді читав, тільки повної свідомости вони мені не принесли, тому що в них представлялося річ радше з боку комічного, аніж поважного.

Але я ще не сказав нічого про вплив школи, як такої, на вироблення в мене свідомости моєї нової суспільної приналежності. Про це мені не прийдеться багато сказати. Школа, можна сказати, не мала на те жадного впливу. Про те, хто ми, селянські діти в школі і чим маємо в будучности бути, поза те, що деколи катехит говорив нам, що ми маємо бути „провідниками народу“, ніхто нам у школі нічого не говорив і про те ми не читали в жаднім шкільнім підручнику. Тай не знаю, в який спосіб при даних обставинах у нинішній школі можнаб селянських дітей цього навчити.

Зрештою я на свою школу й нарікати не можу. Вона давала мені фактичне знання і т. зв. formale Bildung, цебто вміння висловлювати свої думки так, щоби мене належно другі розуміли, раз, а друге, вона жадала від мене, щоби я був пильний, чистий і чемний, і того мені було якраз треба. Зрештою тому напрямови, який була прийняла моя духовість до шестої кляси, школа радше пособляла, аніж перешкождала.

IV.

Сема й осьма кляса — це я можу сказати згори — це період у мене великих душевних змін. Перш за все я з ученика, котрий тільки займався школою або скажім, у котрого школа і шкільна наука завсіди стояли на першій пляні, а яким я був досі, став, скажім, „інтелігентним юнаком“ (в дійсности я щойно від семої кляси можу про себе говорити не як про простого сільського хлопця, але як про інтелігентного юнака), якого нараз усе почало займати: політика, філософія, соціологія, природничі науки, естетика йти. і вкортці — скажім, уже при кінці семої кляси — я в тих усіх науках набув деяке знання, а вслід за тим перевів теж основну ревізію своїх дотеперішніх поглядів і переконань, у першу чергу поглядів на суть і завдання інтелігента і на свою будучу суспільну приналежність.

Це був період інтензивної праці над собою й інтензивного внутрішнього життя й ідеалізму і я без пересади можу сказати, що таким як тоді, я не був ніколи ні передтим ні потім.

Але це був теж період великих моїх помилок, які принесли мені пізніше на університеті багато розчарувань і які я мусів справляти.

Та все инше мене не буде обходити. Я буду говорити головно про зміну своїх поглядів на суть і завдання інтелігента і про свою суспільну свідомість, яку я вправді осягнув вповні, але яка в тім часі пішла якраз у противнім напрямі ніж досі.

Діло в тому, що так як я досі був переконаний, що інтелігенція лежить у чомусь виключно зовнішньому, так від тепер я почав її бачити в чомусь виключно внутрішньому, а що до суспільної свідомости, то я почав себе вважати виключно приналежним до селян, а в частині й до пролетарів,

тому, що я тоді був „соціаліст“ (від того соціалізму, правду сказавши, й пішла та моя нова суспільна приналежність).

А як до того прийшло і що потім з того вийшло, я й повинен оце розказати.

Можу сказати згори, що всі оті зміни спровадив у мені тайний гімназійний „Кружок для самообразування“, до якого мене прийнято при кінці шостої кляси. Одначе фактично деякі зміни були в мені вже передтим і на них складалися інші чинники, а тому я повинен і про них розказати.

Так отже, як було сказано, до шостої кляси я цілу свою увагу звернув був на свою зовнішність, уважаючи, що в тім саме лежить „інтелігенція“. Завершенням тої інтелігенції мали бути танці й відбувши курс танців, я вже думав, що її вповні досягнув.

Та як неміло мене вразило, коли я став помічати, що всеж таки я в інтелігентському товаристві нераз або щось зле зробив, або сказав, або взагалі не знав, що зі собою зробити ні що сказати, і я мусів червонітися!

Найліпше я собі зятявив такі два випадки, в яких я сам собі видався дуже „неінтелігентним“.

На малі ферії в шестій клясі був пікнік, уладжений Бесідою. Я завдяки своїм товаришам, си-нам інтелігентів, що я їх учив, був на тім пікніку й дуже добре бавився. — Між иншим, той пікнік, зробив був на мене незвичайне вражіння: яж тоді перший раз у своїм життю чув нараз стільки музики й бачив стільки світла, поминувши вже те, що довкола мене було стільки голих жіночих рамен і видекольтованих грудей (це мені ще більше заострювало смак мого будучого інтелігентства). А й не без того, щоб на мене ця або друга панна не зробила була глибшого вражіння, — про одну я ще згадаю.

Кілька днів після того пікніку я про ніщо инше не думав, як тільки про нього. При тому я був переконаний, що хоч може я і не найкраще з усіх моїх товаришів, котрі там були (а це були переважно сини інтелігентів) танцював, але всетаки зробив гарне вражіння і своїм виступом не різнився від других. Колиж на третій або четвертий день каже мені один з тих товаришів, котрих я вчив, — це був син адвоката, — так: „А знаєш ти, як одна пані казала, як ти танцюєш?“ „Як?“ „Як теля на мотузку“... В мене якби грім ударив з ясно-го неба: То якже? І на ніщо не здалося те, що я все так старався виступати „інтелігентно“? На ніщо не здалися всі ті зібрання, на яких я був у священника й учителя на селі, і лектура, і те, що я був ліпшим учеником у школі, і танці, і те, що про мене всі так говорили, що я виробився іти?!... А потім: так виходить, я надармо думав, що я так гарно танцював і що зробив на салі добре вражіння!... А потім ті панни, про які я думав!...

Перед товаришем я вдавав, що мені на цім зовсім не залежало, але можна собі уявити, як мене це боліло, коли я весь час так багато клав на свою зовнішність і багато по тім сподівався, аж тут такий осуд!... І ще те мене боліло, що мені, як я розпращався з тим товаришем, впало було на думку, що я повинен був бодай йому сказати, що, мовляв, нехай він питає ту паню, — я підозривав, я радше знав напевно, що це була його сестра, котра нераз, як я був на лекції, мені щось таке сказала, — „чи вона, мовляв, водила теля на мотузку, що знає, як воно ходить?“, а я і того не сказав! Значить, я не тільки незграба, але ще й недотепа!...

Другий випадок був такий. На весні тогож року я йшов раз з тимже товаришем вулицею і ми наздігнали одну панну, котра була в тяжкій жалобі, а котру ми, а радше він знав тільки з імени.

Ми йшли крок у крок за нею і, як то такі молодики роблять, він все щось таке приговорював, що нібито ми говоримо один до одного, а в дійсності це відносилось до неї, щоб її зачіпити. Тільки він усе вмів якось так приговорювати, що і було до річи і була добра зачіпка і нікого не ображало. Але й мені захотілося щось сказати і я, удано зітхаючи, сказав: „Гай, гай! Люди в жалобі, а...“ Я хотів сказати дальше: „а тобі хочеться жартувати“, але в тій хвилині він мене сильно сіпнув за рукав, ми пристанули і він згіршено шепнув: „Цс! Йй умер батько!“ А по хвилині: „Ну, видиш, який ти простак!...“

Дійсно, який я був простак!... Вправді мене оправдувало те, що я в своїй „інтелігенції“ ще не був дійшов так далеко, щоби розуміти, що таке інтелігентська жалоба, і вона мені ще досить була не при голові, всеж таки, а радше, якраз на тім показалося як на долоні, скільки мені ще бракувало до „правдивої інтелігенції“.

І мені було страшенно соромно...

Такі і тим подібні випадки збудили в мені сумнів, чи я взагалі зумію себе зробити таким „інтелігентним“, як мої товариші, сини інтелігентів, і це дало мені притоку думати інакше. Я чув, що є такі люди, зн. інтелігенти, навіть уроджені, котрі зовсім не зважають на зовнішню огладу і хоч знають, як поводитися, то навмисне поводяться зле, щоби тим дати пізнати, що вони легковажать усякі форми. І я почав думати, чи і мені так само не робити.

Але це ще не все. Життя, як звичайно життя, і мені почали траплятися й такі випадки, які добиралися мені до живого тіла. Маю перш за все на увазі такі два випадки, що трапилися мені теж у шестій клясі. Перший то... нещасне кохання. Властиво, яке це було кохання? Я її, зн. ту панну, — малу, присадковату дівчину, гімназистку

з четвертої кляси, приватистку, знав саме з того пікніка, — вона була донька одного місцевого адвоката, знаного радикала і хлопомана, через що я й мав до неї більшу смілість. На пікніку я з нею більше разів танцював, вона мені була подобалася і мені здавалося, що вона в мені закохалася. Що я в ній, то само собою.

І от, я вже думав про неї зо два місяці, — щоби з нею стрічатися, не стрічався, бо не було де ні як, — і нераз виходив умисне на вулицю, щоби її бодай побачити і вклонитися, коли нараз довідуюся, що вона переписується з одним моїм товаришем, сином священника, відомим у школі тогом і туманом, а котрий теж був на тім пікніку і більше разів з нею танцював.

Мені було страшенно жаль! Як?! Вона проміняла мене, ліпшого ученика іти., на такого дурня?!... Я ніколи не почував себе більше покривдженим, що я селянського походження, — що та панна тільки через те проміняла мене на нього, це було для мене певне, — і тоді мені прийшло добре до свідомости, наскільки я, селянський син, був покривджений у порівнянню з „паничами“.

Між иншим, тоді мені теж заокруглився мій погляд, котрий був у мене вже ранше, але тільки неясний, а саме, що є дві „інтелігенції“: одна зовнішня, тілесна, а друга внутрішня, душевна. Я став над тим думати, що мені радше треба старатися про ту другу, а на першу не зважати.

Але я мав ще один подібний випадок, так само при кінці шестої кляси, котрий уже нарушив мою честь, а котрий сильно зразив мене до інтелігенції.

Це було так. З весною тогож року отворено філію тої бурси, в котрій я колись був, і мене взяли до тої філії на цензора. Моїм завданням було удержувати порядок, — настоятель не мешкав

у тім самім домі, — і, як трапиться, відбирати від питомців оплату та передавати настоятелеви. От, раз, — це було на третій місяць, як я був у тій бурсі, — мені трапилося таке: відобравши від одного питомця, ученика з другої кляси, оплату я передав її настоятелеви, але тому, що той ученик на кілька днів був виїхав домів і за ті дні не платилося, так настоятель видав мені якусь решту, мабуть чотири корони, і я ту решту мав віддати ученикови. Та я, замість щоб її віддати зараз, видав її на щось у місті, — мені на щось конечно було треба, — а ученикови сказав, що віддам за кілька днів. Колиж на другий день настоятель, — це був один народній учитель, — довідався, що я решти ще не віддав, то мене негайно, таки того самого дня ввечер, уже не було в бурсі!

Я перед собою був чистий і товариші в школі не вважали мене таким, щоб я взяв чужу власність. В дійсности вони цілу ту історію обернули в жарт: як я їм розказав про неї і виправдувався, що, мовляв, я завсіди був чесний, то один з них, цим разом уже селянський син, кликнув: „Так, так! Будь тут чесний! Що за торг би був чудесний, а та дич бе по зубах!“ (Між иншим, це доказує, що ми вже були досить очитані й уміли, де треба, цитувати місця з літератури). Так отже, хоч я не почував за собою ніякої вини, всеж таки мені було соромно, і тому я не мав пізніше лиця показатися до священника й учителя на селі, котрі напевно про той випадок довідалися. Я дійсно перестав був до них ходити на якийсь час, значить до кінця гімназії, на що зрештою пізніше, як я був у Кружку і набрався всяких „поступових“ поглядів, зложилося ще й те, що я змінив свої погляди на нашу інтелігенцію, котра стала для мене не такою, якою я хотів її мати.

Оце все, як також і те, що я взагалі духово розвивався і мій світогляд ширшав, зложилося на

те, що я замикався в собі, ревідував помалу свої дотеперішні погляди і шукав інших доріг. Оце, може бути, і звернуло на мене увагу моїх товаришів, що вже були членами згаданого Кружка, і вони прийняли мене до нього. А в Кружку, в котрого руках від тепер аж до покінчення гімназії спочивав весь провід у моїм вихованню, доконалися і завершилися в мені всі ті зміни, про які я згадав на початку розділу.

Але про одну важну зміну, яка тоді dokonалася в мені завдяки тому Кружкові, я ще не згадав. Маю на думці велику ідею „праці для народу“, яка повстала тоді в мені.

Про інші ідеї, які мені дав той Кружок, як соціалізм, науковий матеріалізм і атеїзм, як ідеї загально молодецькі і як такі, котрі скоро, скажимо, на першій і другій році університету, в мене проминули, (як і про сам Кружок, хто до нього належав, де ми збиралися, що робили іти., тому, що таких Кружків до війни у нас було багато і це річи звісні) мені нічого говорити. Скажу хіба тільки те, що для моєї збудженої селянської духовости не було нічого природнішого і більше самозрозумілого, як соціалізм, власне як загальнолюдська ідея піднесення всіх понижених і покривджених. Розуміється, не говорю про партійний соціалізм, до котрого належить боротьба за осьмигодинний день праці, забезпечення на старість, заборону праці для малолітніх, соціалізацію фабрик, боротьбу за найнижші ціни на вироби споживчі, а найвищі на фабричні іти. Це все було тут ні причому, я того не розумів і це мене мало обходило.

При тім згадаю, що попри все те я був теж вповні національно свідомий, хоч і називав себе інтернаціоналістом. Ту свідомість набув я не з книжок і не з етнографії і не нашептала мені її нянька або якась бабуся або дідусь, а так само не піддав мені її якийсь учений фанатик, як неодному

з наших давніх і теперішніх націоналістів - хлопчанів з вищих верств, ні взагалі не посів я її в якийсь інший випадковий спосіб, але виссав я її з груди матери і вона в мене вийшла з найтіснішого кровного звязку з моїм батьком селянином і з найблищою ріднею селянами, як теж з глибоко в душі закоріненого почуття солідарности із усіми тими найменшими і найнижшими.

Щож до наукового матеріалізму, так він мені годився дуже добре з моїм буденним матеріалізмом і практицизмом, винесеними зі села.

Вертаючи до згаданої зміни, стверджу, що вона, цебто ідея праці для народу, була в мене, хоч певно не в такій формі, на багато передтим. А саме, як я вже був другий або третій рік у місті і бачив вигідне життя в місті, а нужду в селі (розуміється, все те треба брати з діточого становища), то я думав собі, що як „буду паном“, то в якийнебудь спосіб поможу своїму батькови: навчу, як вигідно прибрати хату, які страви мається варити їти., а потім, думав собі, накуплю батькови багато поля, коней, машин їти. Та швидко я зрозумів, що це не так легко буде зробити, а на закупно тих річей, хто знає, чи матиму гроші. Крім того на те, що я перестав так думати, вплинув теж мій батько. А саме батько був скептична натура і ніколи не вірив, щоби діти помагали колись своїм батькам. Оцеї погляд він нераз висловлював перед нами, дітьми, а раз при цій нагоді розказав був нам таку байку:

„Раз переносив бузько через море свої молоді. Але несе одно, найстарше, тай питає його: „Чи візьмеш ти мене, сину, до себе, як я постаріюся?“ „Візьму, тату“ — каже бузьчення. Той узяв тай кинув його в море, а сам полетів по друге. Несе друге, тай знов питає: „А чи візьмеш ти мене, сину, до себе, як я постаріюся і нездужаю робити?“ „Візьму, тату“, — знов сказало бузьчен-

ня, — „якжежби я тебе не взяв, коли ти так про мене дбаєш?“ — Той узяв тай і те кинув у море. А коли взяв третє, наймолодше, і те так запитав, то воно сказало: „Ні, тату, не візьму, бо я буду мати свої діти“. І бузько переніс те бузьчення на другий беріг. Те принайменше не брехало“.

А раз — це було в тім часі, як мене батько хотів відобрати зі школи — хтось зі селян будо нас прийшов і відраджував батькови мене відбирати зі школи тому, що, як він казав, я йому, цебто батькови, колись поможу. Тоді батько знеохочений кликнув: „Я його помочи не потребую. Він коби тільки вважав, щоби не зрадив хлопського роду!“ І він назвав одного селянського сина з недалекого села, котрий скінчивши школи і ставши якимсь урядником, ніколи навіть не заглянув до дому, і в тому, після нього, лежала зрада.

Так от під впливом того всего я вже не думав, що колись батькови „поможу“, але став думати над тим, як то я маю робити, щоби не „зрадити хлопського роду“. Це думання з початку було неясне, а як прийшов „Кружок“ і „соціалізм“, то я зовсім конкретно почав думати, що маю робити: найбільшим лихом селянина я вважав його темноту і брак свідомости і думав, що моїм обовязком буде між селянами ширити освіту і свідомість.

А додаю, що це зовсім зрозуміло, чому я якраз темноту і брак свідомости вважав найбільшим лихом селянина. Мені, як синові заможних батьків, найбільше докучала не так їх матеріяльна нужда, як власне темнота і несвідомість. Мені нераз було страшенно соромно, як мій батько або мати цілували священника або вчителя в руку, а я їм тільки подавав руку.

І от, у тім мала лежати моя будуча „велика“ праця для народу. Я мав ширити між селянами те знання, яке сам набув у гімназії, і потім клясову й політичну свідомість. З тим лучилася й моя

власна клясова свідомість, котра була така, що, як я вже згадав, я вважав себе вповні селянином.

Але ні набуття ідеї „праці для народу“ ні та моя нова клясова свідомість не творять у мене нового етапу на шляху переміни зі селянина на інтелігента. Це було тільки підготування до того етапу. Новий етап творить те, що, як я вже згадав, я основно змінив свої погляди на суть і завдання „правдивого“ інтелігента. Він після мого нового погляду не смів мати в собі нічого тілесного ні матеріального, а мав бути вся „душа“, знання, „свідомість“ і краса. А завданням інтелігента мала бути власне „праця для народу“ і то праця на полі згаданих абстрактних цінностей.

Оце була моя перша й кардинальна помилка, за якою пішли інші.

Тай додам, що та помилка походила не тільки з мого надмірного ідеалізму й молодечого браку досвіду. Вона походила ще й — і скажу, головню — зі зовсім простого і зрозумілого жерела, а саме з того, що я дійсного, живого інтелігента в цілім його діяпазоні душевного й матеріального життя не знав — тай нізвідки було знати! — і тому уявляв собі, що він такий. Дійсного, живого інтелігента бачив я досі тільки де? Священника на проповідниці, учителя за катедрою і ще деякого студента університету, котрий приїжджав до нас до Кружка з рефератом. А хочби й священника й учителя на празниках і святочних зібраннях! А це все тільки поодинокі, найкращі і, так сказати, стилеві хвилини їх життя! Не так же інтелігент виглядає в дійсности в своїому цілому, як виглядає на проповідниці, за катедрою і на празниках і святочних зібраннях. А власне я те, що в нього є тільки хвилеве, святочне і стилеве, взяв за ціле, щоденне і дійсне і витворив собі з того ідеал інтелігента!

Тільки, очевидно, моя помилка не лежала в са-

нім теоретичним погляді, але в тім, що я від тоді дійсно почав себе на такого „ідеального“ інтелігента перетворювати. Я дійсно хотів таким стати. І от, я почав у собі легковажити все, що тілесне. Я перестав зважати на зовнішній вигляд, поведення, вбрання, чистість тіла, їжу і все инше. Я кинув спорти й забави, кинув танці — це само собою: танці стали для мене найбільшою дурницею, яку може людина зробити. А тих інтелігентів, котрі на це все зважали, я не вважав „правдзвими“ і називав їх філістрами. Загалом я від тоді змінив весь свій спосіб життя і весь посвятився видосконалюванню душі. Я нікуди не ходив: ні на проходи, ні до товаришів, за виїмкою на лекції, а так само перестав ходити до театру, на концерти й на інші видовища, які вважав „філістерськими“ видумками. Це називалося в мене, що я в своїм поступованню не кермуюся чуттям чи то забаганками, а тільки розумом. Це був своєрідний раціоналізм, котрий полягав на тому, що я старався робити, говорити, думати, а навіть відчувати не те, що повинен би робити ітд. згідно зі своєю вдачею і природою, а тільки те, що мені диктував мій селянський, в інтелігентських ділах непрактичний розум.

На зовні, як я це щойно нині добре розумію, я представляв собою немитого, нечесаного, з вистріпаними рукавами і викривленими, нечищеними черевиками гімназиста-оригінала, яких у нас багато.

На своє виправдання, що я такий був, я нині можу подати тільки те, що я не мав часу тим усім зайнятися. В мене була і школа і лекції і „Кружок“, т. є сходи́ни й реферати, і лектура і я весь час мусів посвятити праці. Можу без пересади сказати, що я в своїм життю ніколи так тяжко не працював, як у семій і осьмій класі.

І головне, що я міг так працювати! Я був молодий і завзятий, пристрастей не мав ще жад-

них, а як мав які, то міг їх ще легко в собі поклати і найголовніше, в мене були дві неоцінені селянські прикмети, а це при звичаєння до твердого життя й приставання на малім.

Який я тоді був, мені трудно себе одним словом змалювати. Але, думаю, слідує подія змалює мене доволі вірно.

Це було на великодні ферії, як я був у сесій клясі. Я приїхав до дому й на другий день свят пішов до церкви. Хоч я був „атеїст“, але я дома не важився робити такої революції, щоби не ходити до церкви. Й от, після богослуження я вийшов з церкви і став собі на хвилину під церквою, розмовляючи з деякими знайомими селянами. Якраз дівчата виводили навкола церкви гаївку і я приглядався гаївці.— Я вже був на тій степені образування і, скажім, „емансипації зі селянства“ (гесте, з усеґо, що людське), що думав собі, що приглядаюся гаївці не з цікавості, а для „етноґрафічних питоменностей“. — А була між дівчатами теж одна моя сестра й одна її подруга, з котрою я ходив на селі разом до школи і з котрою дитиною найліпше любив бавитися, — може кохався в ній по діточому. Й от, коли сестра і її подруга, котрі трималися разом за руки, в хороводі зблизилися до того місця, де я стояв, підійшли до мене і запрошували мене до гаївки. Та де мені було до гаївки? Я вимовлявся, а тоді вони вхопили мене одна з одної сторони, а друга з другої і силоміць потягнули кілька кроків за собою. Я ледви на силу від них вирвався...

Мені ще нині ясно стоять перед очима розрадувані й бухаючі життям лица тих дівчат, що виводили гаївку, і я чую на собі горячі віддихи сестри і подруги, як вони мене тягнули за собою, і потім їх здивовані й ображені погляди, як я вирвався..., і мене палить сором і заразом робиться

жалко, що я не дався тоді піврвати загальній радості сільської молоді, моїх ровесників...

Я, прямуючи до видуманого ідеалу інтелігента, позбавив себе всего, що людське, намагаючися зробити зі себе тільки немов якусь машину до витворювання ріжних абстрактних цінностей!...

Якеж тоді було моє відношення до селян? Коротко кажучи, хоч це називалося, що я тілом і душею був їхній і мав усе життя для них працювати, то фактично духово (знанням, образуванням і поглядами) я вже був від них дуже відбився.

Так само я наче стратив кровний звязок зі своїми батьками й ріднею. Це ще тільки називалося, що я син своїх батьків і брат братів і сестер, братанич дядьків ітд., але почування тих звязків у мене вже не було. І не тільки те: на них — як взагалі на всіх селян — я вже почав дивитися критично і почав у них добачувати ріжні хиби, як матеріялізм, дрібничковість, фізіольогічне трактування життєвих справ іти.

Чи я соромився своїх батьків? Розуміється, про таке соромлення, як у ще зовсім несвідомих селянських дітей, котрі не вспівши натягнути на себе „панське“ вбрання і побути два-три роки в місті, соромляться своїх батьків у присутности міських людей (хоч не перечу, що колись, так до третьої-четвертої класи, і в мене таке соромлення було, хоч, сподіюся, не в такій мірі, як у зовсім нерозумних і низьких характером одиниць), так отже про таке соромлення в мене тоді не було мови. Ми, кружковці, не допускали до себе соромлення своїх батьків! Ми все й усюди сміло визнавали, що ми сини селян. А всетаки... Всетаки перед новими знайомими я волівби був не признаватися, що я син селянина. Я міг себе перекопувати в тім, що так не повинно бути, але це нічого не помагало. Десь глибоко, на дні душі скривалося те немиле почування, що мої батьки селя-

не... Мені було неміло, що їх ніхто так за ніщо не мав...

Тоді я не розумів, чому так було. Але нині я розумію, що це було зовсім природне і зрозуміле почування, бо це вже лежить у людській натурі, що кожного болить його низьке походження.

І ще цікаве, що в тому (значить, до зменшення того немилого почування) допомогла мені дуже одна медична (дивне, що не соціалістична!) книжка. Це була одна книжка (польська) про полові справи. Я її читав при кінці семої кляси. Так от, у тій книжці я між иншим вичитав, що вищі верстви, якраз через надуживання полового життя, дегенеруються і гинуть, а на їх місце приходять верстви низші, головню селяне, що не дегенеруються, тому що вони живуть у природних границях. І от, окрім того, що я тоді перший раз навчився слова „дегенерат“, чи то поняв те слово в правдивім його значінню і воно стало для мене виразом найбільшої ганьби, то це ствердження з високого наукового місця наповнило мене гідю до всіх тих, що дегенеруються, а пошаною до тих, що не дегенеруються. А крім того воно наповнило мене гордістю, що я син селянина, і причинилося до зменшення того немилого почування. Нехай — казав я собі — той селянин і темний і всіми понижений і покривджений, але він не дегенерат!...

Оце ствердження морального й фізіологічного здоровля селянина, як верстви, до котрої я належав, було для мене теж наче завершенням і заокругленням мого знання й світогляду, оскільки я мав вражіння, що обняв розумом цілий світ у його минулому й будучому й угадав загадку світа, наче зрозумівши, як він гине й назад відроджується. А крім того це була тверда опора моїх політичних переконань, які, значить, були такі, що селянин колись мусить прийти до свого права...

Про матеріяльне життя в семій і осьмій клясі мені не прийдеться багато сказати. Воно плило мені рівно й гладко і його не закаламутила жадна немила пригода. І взагалі я не мав тоді ніяких важніщих пригод. Я тільки читав і читав і це заповнювало мені ціле життя. Приемностей я не мав жадних, але мені їх і не було треба. Найбільшою моєю приемністю було власне те, що я читав і збирав знання і відчував, що росту в знання і пізнання, і це мені давало повне вдоволення. Тому я сему й осьму клясу слушно можу назвати найщасливішою частиною свого життя.

V.

Сема й осьма кляса були для мене разом часом, так сказати, могого вивиснення. Вивиснення тому, що я і в своїх очах стояв високо і другі мене поважали. А поважали тому, що я був ліпший і „спосібніщий“ ученик тай більше „ідейний“ і „працьовитий“ ніж другі, і можна було сподіватися, що з мене вийдуть люде.

Та з мене не вийшли люде. На університеті (я його кінчив у Львові) я чимраз більше падав і вкінці став зовсім звичайним українським студентом, а потім інтелігентом.

Мені ніяково розказувати, чому так сталося, тому що моглоб видаватися, що я хочу себе виправдувати, чому я не став великим громадянським діячем, бо того у нас в першій мірі вимагається від студентів університету й інтелігенції. Тай по правді сказавши, ніякого виправдування тут нема, тому, що це булоб так само, якби хтось хотів себе виправдувати, чому він не геній. Одначе тому, що, раз, у нас багато є таких інтелігентів селянського походження, котрі в гімназії видаються дуже ідей-

ними і працюючими, а потім на університеті й у пізнішій життєвій ніччю нічим не визначаються або й ще нижше падають ніж ті, що в гімназії не виростили понад рівень, і було би цікаво, чому так діється, а друге, тому що це тісно вяжеться з моїм дальшим духовим розвитком зі селянина на інтелігента, — то я мушу і про це розказати.

Застережуся, що я може не представлю того (як і взагалі свого дальшого духового розвитку) так, як я хотів би і як річ вимагала би, тому що тут входить ся глибше в людську психіку і предмет трудніший, але... хто це розуміє краще й уміє краще розказати, нехай розкаже.

Так отже, на це, що я на університеті й пізніше не визначився, могли зложитися ріжні причини. Це могло бути тому, що показалося, що в мене нема таких способностей, як я і хтось би собі думав; потім, що в мені збудилися пристрасти і я вже не находив у собі настільки сили, щоби їх поконувати; дальше, що я роблячися старшим, тратив молодече завзяття і не міг так інтензивно працювати, як у гімназії; також можливо, що в мене після гімназійного ідеалізму наступило розчарування, і це відбирало мені охоту до праці; а могло на те зложитися і те, що на університеті мене не було кому так держати, як у гімназії держала шкільна дисципліна і „Кружок“, або, що мені не було кому вказати шлях, куди я мав би йти; вкінці могли до того причинитися й матеріяльні відносини, тому що я на університеті знов у більшій частині удержувався з лекцій.

Одначе тими причинами я заслонятися не буду, бо вони можуть бути в кожного і ними ніхто себе виправдувати не може. В мене була до того попри все инше ще одна причина, яку мені трудно назвати одним словом, але яку я означу як мій дальший духовий розвиток зі селянина на інтелігента, котрий тепер став-

чуттєвий, а котрий з часом перейшов в остру боротьбу в мені між елементом селянським а інтелігентським, до чого прилучилися ще й деякі життєві невдачі, які були з тим у звязку.

Про це я розкажу докладніше.

Як виходить з того, що я сказав про себе в попереднім розділі, так досі мій розвиток на інтелігента був тільки інтелектуальний, а чуття він не торкався. Це було, раз, тому, що я читав тільки книжки наукові, а нічого з поезії, белетристики й мистецтва, а друге, в мені взагалі, як це часто буває в молодих людей, був нахил до раціоналізму, котрий був у мені тим більший, що я був селянського походження. Мені нічого пояснювати блище, в чім той мій молодечий раціоналізм проявлявся, — тай на це я натякнув у попереднім розділі, — скажу тільки, що я просто, як я часто між товаришами висловлювався, „не визнавав ні чуття, ні краси, ні поезії, ні мистецтва, а визнавав тільки розум“ і цим, як у поглядах на всі річі, так і в своїм поступованню кермувався.

Та прийшов час, що я те чуття мусів визнати. Почалося воно ще в гімназії. А було це так. На який місяць до матури мене раз сильно почала боліти голова. Як на другий і третій день не переставала боліти, я пішов до лікаря і лікар сказав, що це з перевтоми і я повинен на день-два положитися до ліжка, покинувши всяку працю. Я положився і на третій день був здоровий. Але, окрім того, що це тронуло трохи мою порожність, що ось, мовляв, я з перевтоми хорий, і дало мені до думання, бо досі я думав, що перетомитися можна тільки фізично, — то я побачив, що мій „розум“, цебто мозок, не є такий сильний, що все може перетривати! Це був перший початок захитання моєї віри у всесильність розуму.

Але ніщо. В тім самім часі через кілька днів я встав якось рано, — школи перед матурою вже

не було, — і мені чомусь дуже не хотілося нічого робити. Це перший раз мені таке трапалося. Мене тільки якби якоюсь непереможною силою тягнуло в поле. Я вбрався і пішов у поле. І... поле зробилося мені якесь таке гарне, — це був гарний червневий день, — сонце ясне, простір великий і зеленень чудова, що такими вони мені ніколи не видалися!

Не потребую пояснювати, що тоді в мені народилося чуття, а радше, тому, що воно, очевидно, в мені мусіло бути все, тоді я став собі його свідомим і перший раз, так сказати, добровільно піддався його впливови. Це стало мені тоді відразу свідомим тому, що я досі на поле і сонце і взагалі на цілу природу задивлявся тільки так, як селянин, для котрого — як я собі тоді думав — поле є тільки на те, щоби родити, сонце, щоби світити і гріти, ітд., а тут нараз такий контраст!

Так само в тім часі я відчув наче брак живої людини біля себе. Значить, я забажав мати приятеля, з котримби міг поділитися своїми думками, от хочби тим, що мене боліла голова з перевтоми і що на мене поле зробило таке вражіння.

Я й найшов того приятеля, а власне кажучи, не найшов нового, тільки ми оба якби наново пізналися; це був один мій товариш, з котрим ми вже передтим, почавши від семої кляси, багато переговарили один з одним, але котрого я досі не розумів, а щойно тепер почав розуміти.

Тому, що той товариш має більше значіння в моїм вихованню, я повинен про нього кілька слів сказати. Він називався (зн. так ми його назвім) Витич і був з діда-прадіда інтелігент. Його батько був актором і їздив з театром, тому він мешкав постійно в свого діда, священника на селі недалечко від мого села. Витич був дуже талановитий юнак і мав нахил до малярства. Хоч належав до нашого „Кружка“ і був соціяліст, одначе більше

займався малярством, (пізнійше він фактично пішов до Відня на академію мистецтв на малярський виділ) і взагалі мистецтвом і дуже на тім розумівся. Ми багато з ним переговарили про мистецтво і фактично, коли я нині щонебудь розумію з мистецтва, так це я повинен завдячити йому.

Тоді перед матурою ми багато ходили разом і багато переговарили один з одним. З дрібниць, які ми тоді переговарили, я собі затамив те, що раз він мені сказав, що досі вважав мене тільки „раціоналістом“, а тепер бачить, що в мені є багато чуття. Я відповів йому, що я є „мужик, який усе бере тільки розумом“. На те він відповів, що він волівби бути сином селянина, а коли я його спитав, чому, то він сказав, що тому, що в інтелігентів є завжди якась ділична недуга, а селяне здорові.

Витич впровадив мене в світ чуття і зробив мені неодну річ ясною й свідомою, про котру я досі не мав поняття. Так тоді я навчився, що треба розуміти під „красним“. Досі в своїому „раціоналізмі“ я собі думав, що, щоби оцінити, чи щось є красне, то на те треба глибоких роздумувань і розумових аргументів, або, що красному мусить те, так сказати, стояти на чолі. Тепер я зрозумів, що це виключно залежить від того, чи ми на щось дивимося радо, чи нерадо. Так нпр. здоровий і добре удержаний кінь буде красний не тому, що потягне добре віз, але тому, що ми радо на нього дивимося. Навпаки некрасним буде кінь худий або й навіть здохлий, тому що ми на нього нерадо дивимося або навіть з відразою від нього відвертаємося. Приклад, який я сам собі видумав, а Витич тільки одобряв.

Так само тоді я навчився читати поезію. Досі я шукав в поезії, нпр. у Гайне, яких глибоких думок, фактів або бистроумних помічень так само, як у наукових книжках, а тепер я зрозумів, що при поезії вистарчить, коли нам, як висловлювався Витич, „ворушиться душа...“

Від Витича навчився я теж того, що при кожному нашій ділі ми не конечно мусимо шукати доцільности або якоїсь безпосередньої, практичної користи, але можемо щонебудь робити тільки для власної приємности. Так нпр. на прохід ми не конечно мусимо йти лиш длятого, що це нам буде здорово, але також длятого, що це нам, просто, приємно.

Одначе найважливіше, що я скористав від Витича, було те, що він мене впровадив у практичне буденне життя „правдивих інтелігентів“ (бо такими, очевидно, я вважав Витича і його родину), запросивши мене після матури до себе, чи то до свого діда на ферії. Там я перебув тоді цілий місяць. Не буду докладно розказувати про ту свою, що так скажу, першу лекцію буденного інтелігентського життя, скажу тільки, що вона мене з початку зовсім не вдоволяла. Я з початку зовсім не міг привикнути до того, що мені все ставили перед ніс, снідання приносили до ліжка й щодня рано чистили вбрання й черевики і що ми — у них були тоді ще якісь два свояки, студенти університету і дві молоді своячки — щодня не мали нічого ліпшого до роботи, як тільки видумувати, як приємно перебути день. Мені щораз ставали перед очима „мільйони понижених і покривджених“ і мені було неприємно, що ті селянки (служниці), з котрих я сам походив, так коло мене бігали. По двох-трьох днях мені вже хотілося їхати домів і тільки тому, що мене дуже просили, і я собі подумав, що чейже Витич, мій приятель, теж соціяліст, я остав.

Але ще одної важної річи я тоді навчився, а саме, що „правдивий інтелігент“ не бере життя так трагічно-серіозно, як я його брав, але легко і, так сказати, як воно нам само накидається. Тут я найшов анальоґію до того, як ми оцінюємо, чи щось є красне, зн. все беремо з першого вражіння.

Як бачимо, це все був великий матеріял до перетравлення і це було перше, що мене відвертало від читання і від моїх ідей, головню від ідей праці для народу. Мені щораз насувалися різні питання, над якими я мусів задуматися і рішати, як щось буде по „правдиво інтелігентськи“... Це забирало мені багато часу й енергії і не давало зайнятися чимсь другим.

Але поматуральні ферії помалу минали і зближався університет. Я рішився піти на філософію. Предмети я вибрав історію й географію. Ще було цікаво, чому якраз я вибрав філософію. Бо мені з моїм „соціалізмом“ може краще булоби піти на право, а саме, колиб я був хотів колись прилучитися до боротьби за введення соціалізму. Одначе, правду сказавши, такого рішення в мене не було, і взагалі про те я не думав, а думав собі, що філософія буде добре годитися зі соціалізмом. Преці між соціалістичними провідниками було теж багато філософів. Крім того я собі думав, що філософія найкраще надається для осягнення загального образування. А коли мене хто питав, чому я йду на філософію, то я казав, що тому, що, як я чув від когось ту фразу, буду „через ціле життя могли студіювати“. Та коли я нині над тим добре застановлюся, так бачу, що я пішов на філософію властиво тому, що мені ще найбільше подобалося звання учителя, а подобалося тому, що я його ще найбільше знав, а знав саме зі школи.

Але університет! Яке велике слово! Тай не тільки для молоді, яка кінчить гімназію і вяже з університетом різні надії, але взагалі для всіх, годовню тих, котрі не мали можности набути університетського образування. І то не тільки в нас, але взагалі в усіх народів. І зовсім слушно. Тільки подумати: найвища школа, в котрій працюють як професори найкращі уми народів, а котра дає найвище образування і можливість низько уродженим

порівнятися з найвищими верхами суспільности!

Але мені про це говорити не приходится. Скажу по правді, мені університет з того боку не імпонував. Я вже з оповідання наочних свідків, студентів-референтів у „Кружку“, знав, що з „найкращими умами“ і „найвищим університетським образуванням“ не так дуже треба брати стисло, а що до високого становища, то я про нього не мріяв. Я мріяв, як я вже казав, про те, щоб осягнути „правдиву інтелігенцію“, і про „працю для народу“. А там — — може трапиться визначитися як бесідник наперед між студентством, а потім між селянством і робітництвом...

Що до „праці для народу“, то я ще додаю, що я її собі найменше ясно уявляю. Я зовсім не здавав собі справи з того, ні, що я робитиму, ні, як. Я тільки загально думав, що це вже зложиться якось само зі себе. Преці того не мав я робити сам, а тільки з другими.

Щож до „бесідницької карієри“, то я вправді про себе надто високої думки не мав, бо вже нераз у гімназії на сходинах „Кружка“ мав нагоду бачити, що я бесідник не є, одначе я ще собі думав, що це прийде з віком, як я наберу вправи й матиму більше образування, а крім того я собі думав, що що инше було в гімназії промовляти між рівнообразованими товаришами, а що инше буде перед селянами й робітниками...

Але прийшов університет. Я зібрався і поїхав у Львів. У Львові... Але що я буду докладно розказувати, що зі мною сталося, як я перший раз найшовся у Львові!? Великоміський гамір, стукіт і великий натовп людей так поділяли на мене, що мене сильно почала боліти голова, я не міг того всего знести і... вспівши тільки вписатися й найти собі мешкання, тому що виклади починалися щойно за тиждень, я всів на поїзд і назад поїхав до дому...

Воно зовсім не дивно, що зі мною у Львові таке сталося. Хоч я мав уже за собою десять літ „міського“ життя, — власне, які там були ті міста, в яких я досі ходив до школи? — але в великім місті я ще не був і під тим оглядом я ще дуже мало ріжнився, скажім, від такого селянина, котрийби так само мав голову напхану всяким знанням, а хочби навіть ріжними ідеями і принципами, як я, але через ціле своє життя поза своїм селом ніде не був і нічого не бачив. Крім того мене, як соціяліста, пуританина й поклонника „правдивої інтелігенції“, дуже неміло вразили білила і красила, декольти і пожадливі, як мені здавалося, рухи й погляди великоміських пань і бліді, пережиті лиця панів і цілий Львів видався мені як один великий дім розпусти. А збуджувало в мені нехить до Львова ще й те, що це була чужа — польсько-жидівська — культура, і я нею не міг захопитися.

За тиждень я знова поїхав у Львів і, хоч я в тому нікому не признавався, вражіння було мало що інакше ніж перший раз. Та нічого було робити. Я остав у Львові і для мене почалося важке життя. Відорваний від рідного ґрунту, позбавлений знайомих, товаришів і приятелів, відданий самому собі й своїм думкам і кинений на поталу чужого великоміського молоха я не жив, а тільки плентався по світі. Через яких три місяці я нічого не робив, тільки зуживав цілу свою енергію на те, щоби привикнути до великого міста, гесте, щоби боротися з впливами на мене трамваїв, камениць, вистав іти. Мене дуже сердило, що на мене, котрий мав „таке велике образування“ і збирався реформувати майже весь світ, все те робило таке вражіння, якби на якого найменше працьовитого і найбільше порожнього осібняка.

А надто ще була така справа: як довго я був гімназист, то був собі звичайним хлопцем,

з яким ніхто не числився, і я з ніким не потребував числитися. Ставши „академіком“, я вийшов на ширшу арену життя і треба було поводитися як „зрілий мущина-інтелігент“. Це власне був час, коли я фактично зі селянина зробився інтелігентом. Тепер називалося усталити новий спосіб трактування оточення, н. пр. служби, котрої я ніяк не міг навчитися трактувати „згори“, і на те теж ішло мені багато енергії.

Час минав і я не брався до жадної роботи. Я тільки або ходив на виклади, — в котрих я, між иншим, як зрештою і в цілім університеті як мені національно чужим, теж розчарувався, хоч знав, що від них не треба очікувати нічого великого, — або сидів дармо дома, або безцільно волочився по місті.

Безумовно, були такі сили, котрі могли мене виратувати з того положення і витягнути з духового тупцювання на однім місці, а це: власна сильна індивідуальність або хто другий, котрийби мав настільки авторитету і мав на мене вплив. Але ні одного ні другого в мене не найшлося і я нидів помалу, забуваючи своє знання, як забувається той матеріял, з якого здалося іспит, і затрачуючи свої принципи й ідеї.

Всеж таки, хоч як справа стояла зле, я віри ще не тратив і був певний, що все зможе направитися, коли я найду середовище для праці, головно, коли знайдеться спосіб практичної „праці для народу“.

Вкінці та „праця“ прийшла. Розкажу коротко, як це було і чим воно скінчилося.

При „Студентськім Союзі“ утворилася „Освітня Секція“, я до неї вступив і називалося, що ми маємо їздити по селах по читальнях і давати реферати. Якраз праця для мене. Впроваджено такий порядок, що до кожної читальні мало їхати двох

товаришів, старший і молодший. Старший мав реферувати і переводити збори, а молодший прислухуватися і приучуватися. Зараз першої неділі, як робота почалася, — це був початок лютого, — я поїхав з одним таким старшим товаришем (це був один правник з четвертого року) до одної читальні. Але тут мені відразу не подобалося: він виголосив вправді дуже краснорічивий реферат, — це було про потребу освіти для селян, — але окрім того, що він усе брав з націоналістичного боку, а я був соціяліст, то він усе те якось так говорив, начеби він усіх — зн. слухачів-селян — мав за дурнів, а лиш він один був мудрий. До того ще по скінченні рефераті і по зборах він устав і сказав: „Ну, коли ми нині так багато навчилися, то на закінчення заспіваймо собі: „Ми гайдамаки!...“

І що ці бідні, затуркані селяне могли так багато навчитися з його одного реферату?! — подумав я собі.

Але ніщо. На другу неділю я поїхав з другим таким старшим товаришем, це був один медик, і знов те саме: краснорічивий, хоч уже менше ніж попередній, реферат про потребу освіти, та сама самовпевненість і на кінці, якби після порозуміння: „Ну, коли ми ітд“!...

Алеж у них така система! — подумав я. І я рішив щось проти того зробити. Я мусів в'яяснити студентам, що ми так не повинні поступати, що селяне чейже теж люди, що нехай собі так учать селян „панські“ сини, а між — кров від крові і кість від кости того селянина ітд.!

А, розуміється, я був переконаний, що я перший упав на ту думку і що я їм скажу щось нового...

Тут я повинен в'яяснити, що воно зовсім не дивно, що я так розумів ту справу: в справах просвітньо-організаційних я був ще зовсім ляк і не мав найменшого поняття, ні як переводиться збо-

ри ні що говорити їти., а друге, я був щойно зі села й іще носив у собі свіжу свідомість тої обиди, яку світ заподіває селянинови, а мав настільки образування, щоби це розуміти, і мене це обурювало.

Я постаковив на перших-ліпших, численніших студентських зборах забрати слово і викликати дискусію на ту тему. Я тільки ждав на нагоду до того й уже вимальовував собі в своїй уяві, що це буде мій перший бесідницький виступ, а там слідуєть другі...

Нагода скоро найшлася. Зараз у марті мав відбутися загальностудентський Зїзд, на яким мало обговоритися справу участі університетської молоді в просвітньо-організаційній праці на селі в звязку з виборами до парламенту, які незадовго мали відбутися. Нагода якраз для мене. В день самого Зїзду зїхалося багато студентів з цілого краю, самих найкращих бесідників і діячів, і почалися наради. Були два головні реферати: „Про просвітній стан у краю“ і „Про методи просвітньої праці на селі“. Якраз те, над чим я думав. Як на те, тон рефератів і дискусії був такий, який мене так обурював. Там тільки й було того, що, мовляв, там а там є стільки а стільки читалень, свідомих громадян і неграмотних, там а там можна числити на стільки а стільки голосів при виборах, там а там треба стільки а стільки агітаторів їти. Алеж тут усе тільки береться на штурки! — подумав я собі. А при дискусії над методами праці, хто подав кращий спосіб, як того селянина „взяти“, ніби приеднати для справи, гесте, хто глибше йому закопав чоботом у душі, той одержував більше оплесків і того пропозиції приймалися!...

І я зголосився до слова...

Не буду докладно розказувати, як я „забрав те слово“, — не будучи вродженим бесідни-

ком, я ніяк не повинен був виступати перед так численною аудиторією, не написавши собі тих кілька слів, що я мав сказати, або бодай не понотувавши собі точок, — скажу тільки, що мені, ще заки я зголосився до слова, сильно забилося серце, а потім у міру того, як зближалася хвиля, коли мав говорити, мене думки щораз більше опускали і вкінці, коли я ступив на підвищення, то я вже властиво не мав нічого сказати. Я вспів тільки сказати: „Товариші!“ і ще кілька слів, які не стояли в ніякім звязку з предметом нарад, у роді того, що мовляв, „коли нас, товариші, молодших товаришів, старші товариші — можливо, що я те слово ще повторив кілька разів — закликають до праці, то ми не повинні відказуватися і повинні бодай своїми невеликими силами причинитися до великого діла“, потім мене думки облетіли зовсім, я печав гикатися, хтось ззаду захоплював мене: „Ну! Ну-у!“, я зовсім збився з пантелику, сказав, що вже більше не маю нічого сказати, і зісунувся мов тінь з підвищення...

Той виступ, як це зовсім зрозуміло, був кінцем усіх моїх мрій про „бесідницьку кар'єру“ і про якенебудь „визначення“. Бо, очевидно, коли я не потрафлю висказати словами того, що думаю, то нема що думати про якенебудь визначення.

Так само це був кінець моїх мрій про „працю для народу“. Мені соромно було показатися комунебудь з товаришів на очі, не то забирати голос у якійнебудь справі, а не то їхати на село і виступати як „проповідник“ і вчитель народу! Фактично, ті дві поїздки на село, — в котрих між иншим я теж був тільки статистом, — були моїми останніми поїздками на університеті. Ніхто навіть не бувби важився мене — „останнього дурня“ — бо таким я представився на тих зборах — вислати на село, боячися, щоби я не скомпромітував тої установи, котра мене вислалаби. Тай я

сам нікуди не пхався. Я перестав ходити на засідання „Освітньої Комісії“ і взагалі перестав брати участь у товариському життю студентства. А той „виступ“ на Зїзді, очевидно, був моїм першим і останнім „ораторським“ виступом між студентством.

Одначе це ще не все. Той виступ був разом початком кінця всіх моїх „твердих“ переконань і поглядів, до соціалізму включно, які я був набув у гімназії. Бо, очевидно, окрім того, що я був у все зневірився, але що мені було з тих переконань, коли я нікого не потрафив переконати в правдивості того, що я думав, і взагалі, коли я не міг своїх переконань ніде зужиткувати!? Фактично, потім через кілька літ, скажім, через цілий час університету, а почасти й досі, я не вспів виробити собі ніяких твердих переконань.

Одначе це не є предметом мого оповідання і я про це говорити не буду. Тай це не має ніякого загального значіння, як не мають значіння взагалі ніякі дрібні погляди дрібних людей у загальнім поступі ідей.

Та розкажу, чим головно від тепер зайнялося моє нутро, а що вяжеться тісно з моїм дальшим духовим розвитком зі селянина на інтелігента.

Перш за все переді мною рубом стало питання, чому я не бесідник. Бо так здавалося, що я і багато знаю і хочу щось зробити, а тут не годен. Я знав, що бесідник родиться, так само, як поет і мистець, але я знав теж, що н. пр. в старинній Греції і Римі по школах учили промовляти, а навіть більше, ціль і система їх навчання і взагалі цілого шкільництва й виховання були такі, щоби навчити промовляти. Так само в середніх віках, тай у новіщих часах до недавна, навіть у нас в Україні, по школах учили реторики. Отже, колиби взагалі не можливо було навіть невроджених бесідників навчити промовляти, то булоби не було таких шкіл ні такої системи.

Думаючи над тим, я дійшов до переконання, що я тому не бесідник, що я селянського походження. Значить тому, що я малим не мав нагоди й не був призвичаєний до абстрактного, спекулятивного думання і довшого, тяглого говорення, — селяне мають більше конкретний спосіб думання і короткий спосіб висловлювання, — тому я тепер не вмю промовляти. Навпаки, діти інтелігентів, котрі змалечку мають нагоду і прислухуватися довшим, абстрактним бесідам і самі так говорять, можуть пізніше бути кращими бесідниками.

Я почав розглядатися між своїми товаришами з гімназії і тепер на університеті і виходило, що дійсно сини інтелігентів на загал були кращі бесідники ніж сини селян. Вони могли і менше вміти й менше працювати й менше інтересуватися загальними справами, одначе тому, що вони в усяких справах уміли гладко висловлюватися, їх кожний радо слухав і вони були завсіди напереді. Навіть ті два „старші товариші“, з котрими я був у читальнях на селі, а котрих селяне, як можна було вносити, теж радо слухали, як я пізніше довідався, були синами інтелігентів, один народнього вчителя, а другий економа.

Тоді в мені появилося почування жалю, що я родився сином селянина. Як колись у гімназії в шестій клясі, коли мені „паніч“ „відобраз панну“, я почував себе покривдженням у порівнанню з „панічами“, так тепер я почував себе покривдженням в порівнанню з ними тому, що я не бесідник. Та ще мене боліло те, що, як я розглядався в студентських товариствах і наскільки я міг судити, тіж сини інтелігентів тільки завдяки своїй гладкості в говоренню займали провідні становища, а сини селян усе були в тіни. Це, на мою думку, було не лишень несправедливо, але й шкідливо, тому що, як я собі думав, сини інтелігентів не могли так щиро зайнятися загальними справами, як сини селян.

Але я зробив спостереження, що сини селян не тільки що не мають бесідницького таланту, але у них взагалі цілий спосіб вислову є тяжкий і кований. Я почав себе аналізувати в тім напрямі і спостеріг, що в мене є те саме. Я пригадав собі, що в гімназії Витич, мій приятель, нераз підчас дискусії, коли я показувався занадто впертим і він хотів глузом збити мої погляди, говорив мені: „Висловлюйся густіще!“ Тоді я собі думав, що він це говорить тому, що я висловлююся так „глибоко“, що він мене не розуміє (він завсіди вважав мене більше очитаним від себе), та тепер я зрозумів, у чім діло, і мені було соромно. Було соромно не тільки за себе, але й за всіх селянських синів, котрі в розмовах з родовими інтелігентами, саме задля тої хиби, все мусять показуватися смішними.

Впавши раз на ту ідею, що селянське походження може бути причиною якоїсь хиби в духовности людини, я вишукував у собі більше хиб і клав їх на карб походження. Так сюди я зарахував те, що я довший час не міг привикнути до Львова. Мої товариші, сини інтелігентів, привикали якось швидше. Вони швидко або бралися до якоїсь роботи або бодай пристосовувалися до великого міста і по них принайменше зовні було пізнати, що вони „львовяне“. Яж ані нічого не робив, а й остав такимже маломістечковим мешканцем, яким був досі.

То знов я пригадав собі, що одного разу Витич назвав був мене „мужиком“. Це було тоді підчас поматуральних ферій, як я був у нього. А було це так. В ночі ми спали й у селі знялася якась пожежа. Нас збудили і Витич сказав, щоби ми пішли до тої пожежі. Я сказав, що нема чого йти, бо пожежа далеко, а ми не підемо помагати гасити. „Але це буде гарний вид!“ — сказав він. „То люде в нещастю, а ми будемо шукати за гарними видами?“ — відповів я. Тоді він знетерпеливлений кликнув: „Алеж ти чистий мужик!“ Тоді я не заста-

новлявся над тим, що він під тим розумів, — він часто жартом прозивав мене якнебудь,—але тепер я став над тим думати і мені стало ясно, що він мене з багатьох причин міг назвати „мужиком“: перше, тому, що я так усе брав з утилітарного становища (коли вже йти до пожежі, то гасити), друге, що я не вмів відрізнити від себе таких двох ріжних річей, як людське нещастя і краса (скажім, мистецьке напруження душі), третє, що я міг це брати з егоїстичного становища (мовляв, коли пожежа далеко, то вона нас не обходить), дальше, що я показався таким упертим, а то й лінивим (що не хотів встати), а вкінці, також можна було мене назвати „мужиком” і за те, що я показався неконсеквентним, бо я таки дав себе Витичеві переконати і ми пішли до пожежі.

Оце все мені тепер стало ясно перед очима і мене моя власна вдача і спосіб думання й відчуження наповнили обридженням до себе самого.

А ще було прийшло таке, що це якраз був кінець семестра, я мусів учитися до кольоквіїв і при тім завважив, що в мене властиво нема жадної пам'яті. В гімназії вчитися з лекції на лекцію то мені ще приходилося легко, але тут, заки я переробив кольоквіюм до кінця, то вже забув, що було на початку, і щоби затямити собі цілість, я мусів переробляти одно кольоквіюм кілька разів. Мені впало на думку, що, може бути, селяне мають меншу пам'ять, ніж інтелігенти (може через лихий спосіб відживлювання або брак вправи або взагалі селяне є менше умово розвинені ніж інтелігенти), і це мене знов наповнило жалем до свого походження. Той жаль був ще більший, коли я бачив, що деякі товариші, сини інтелігентів, — я вже все порівнював себе з ними, — хоч менше вчилися і менше вмели ніж я, але діставали кращі ноти на свідоцтвах, власне завдяки своїй гладкости в говоренню.

Але найгірше ще не було прийшло. Власне кажучи, хоч я стратив віру в свої сили і надію на те, що колись визначуся, і взагалі стратив усі свої мрії, і хоч я почував себе дуже негарно, всеж таки мені оставали ще дві важні річи, на які я опирався, а саме віра в моральне і фізіологічне здоровля селян, а тим самим і в своє власне, — те здоровля я в останнім часі називав своєю одинокою позитивною спадщиною по своїх батьках, — і друге, що було основою мого світогляду, а це віра в те, що селяне всетаки колись прийдуть до свого права. Може бути, що не прийдуть завдяки таким своїм синам „недотепам“, як я й інші, що в школах, але прийдуть завдяки своїм власним силам, передовсім завдяки своєму здоровлю.

Та прийшов час, що я і ті дві віри стратив. До того прийшло так. На малі ферії Витич їхав через Львів з Відня до дому і по дорозі, тому що поїзд ще не зараз відходив, вступив до мене. Мені якось дуже тяжко було з ним говорити. Раз, що ми вже давно бачилися і мені з ним не клеїлася розмова, друге, я в останнім часі, саме з тих причин, про які говорю, нікуди не виходив і майже з ніким не говорив, так що я майже був забув людську мову, а потім, я навмисне говорив помалу, надумуючися над кожним словом, щоби висловлюватися „легко“, щоби, евентуально, Витич знов не сказав мені: „Висловлюйся густіше“. Та саме через те, що я так помалу говорив, Витич, котрий не любив браку руху коло себе, кликнув: „Алеж, чоловіче, та ти гикавий!“ „Та ні, — кажу, — не гикавий, а тільки я дуже чомусь змучений“... Чому, то я не вмів би був сказати.

Сказав я „змучений“ і хоч я знав, що він собі жартував з мене, але клямка вже була запала: як він тільки розпрощався зі мною, я почав собі щось у голос читати й усвідомлювати, як то я говорю, і виходило, що я дійсно гикавий, а коли не

Гикавий, так як то є люди гикаві, то в кожному разі мені за кожним словом творилася павза в говоренню і я сильно затинався. Це мене занепокоїло. Я почав над тим думати і пригадав собі, що я читав, знов таки у тій книжці про полові справи, що гикання й затинання тяжкі душевні недуги і полягають на тім, що в думанню твориться люка, думка зовсім перестає працювати. Саме такі люки творилися мені...

Алеж звідки та недуга в мене? Яж був зовсім здоровий!...

Я пригадав собі знов, що я теж читав у тій книжці, що гикання й затинання бувають між иншим наслідком алькоголізму...

Мене пройняло жахом. Моя рідня мусіла бути алькоголічна!... Вона багато пила й давно мусіла багато пити... За панщини всі селяне пили... Було таке право, що на кожную голову було призначених стільки а стільки ведер горівки і кожний мусів випити... І відси в мене та недуга!...

Тут кінчився світ. Мені пригадалося, що я знав на селі — не тільки в своїм, але й у других — багато гикавих, божевільних, недоумних, вішалників, топільників і взагалі багато всіляких збочених умово і - - моя віра в монополію душевного здоровля селянина, як і свого власного, пропала. А з тим і пропала моя основа основ світогляду, що, мовляв, селянин мусить колись вибитися!...

Тоді я став маленький, розбитий, нуля...

VI.

Не було сумніву, що я мав у собі багато хиб вдачі, інтелекту й душі, як набутих так і вроджених, котрих причиною було селянське походження. Ті хиби були знов причиною того, що я не міг ні визначитися перед другими ні брати участі в громадянській праці ні навіть виступати назовні, як „правдивий інтелігент“, щоби не осмішитися, або щоби не опинитися обмеженим. Взагалі те селянство стало від тепер для мене причиною всего, що я находив у собі злого, слабого й ненависного, і причиною цілого мого невдоволення...

Щож мені було робити?

Саме в тім часі виступило в нас у Галичині й на великій Україні кількох молодих літературних критиків, котрі заговорили про „некультурність“ і т. зв. духове мужицтво (те слово перший раз появилося тоді на нашій літературній ґрунті) нашої інтелігенції. Не вглубляючися в те, що ті критики під тими словами розуміли, — тай можливо, що вони самі в тім добре не розбиралися, — я рішив, що та „некультурність“ і духове мужицтво“ це й є саме ті хиби, які я найшов у собі, і я повинен їх позбутися.

Але якже це зробити? На те я не мав жадного способу. Молодече завзяття й захоплення для ідей, щоби, евентуально, знов почати так інтензивно читати, як я читав у семій і осьмій класі гімназії, — така була рецепта тих критиків на ту „некультурність“ і „духове мужицтво“, — в мене, як це було представлено, безповоротно проминули і я не находив у собі жадної сили, щоби їх позбутися.

В мене наступив довший період душевної стагнації, — я займався викладами, лекціями і при-

нагідною лектурою, живучи при тім зовсім са-мітно (ніхто не знає, як такий селянський син на університеті може жити саітно!), — який тре-вав до кінця першого року філософії і цілий другий.

Щойно військова служба, власне кажучи, від-буття її далеко поза Галичиною в Триєсті, а котру я відбув по другім році філософії, внесла в мое душевне життя дещо оживлення. Не буду про це докладно розказувати, скажу тільки, що я тоді перший раз бачив гори, переїхав Карпати і переїхав малярську пусту і Крас і бачив високу ма-лярську рільну культуру, бачив море й велике портове місто, в котрім сходилися великі шляхи світової торгівлі, і пізнав, що таке менше більше європейська культура. Дальше я наче вглянув у державну машинерію, пізнавши, на що держава опирається (військо), пізнав „підпори престола й вітчизни“ (офіцерів) і пізнав, як люде вміють „ха-пати життя цілою пядернею“, хоч сам не „хапав“, бо на це мені не дозволяли матеріяльні відносини тай я це для себе вважав наче гріхом. Дальше я навчився стріляти з кріса й револьвера, фехтувати і їздити кінно — обовязкові предмети в військо-вій школі — і вкінці навчився, що зовнішня огла-да таки щось значить (досі я її не визнавав), а най-важніше з того, що найсмирніща, а заразом і най-гідніща постава перед старшим, віком чи станови-щем, є постава на „позір!“ Коли до того ще за-рахуємо, що я через цілий рік жив близько (саме в військовій школі) з такимиж молодими людьми, як я, слудентами університету, німцями, мадярами, італійцями йи., то зрозуміло, що я за той рік ско-ристав кольосально.

Наскільки я скористав назовні, свідчить хоч-би такий епізодик: коли я по півроці школи вер-нув назад до своєї частини, в котрій я був на по-чатку з тиждень, то капітан — це був один ні-

мець, абсольвент військової академії — витаючися зі мною, (не знаю, чому він це зробив, може, щоби мені сказати щось приємного) сказав: „Aber Sie sind vornehm geworden“ (але ви стали благородні...)

Але, говорячи про свою військову службу, я не те хотів сказати. Я хотів сказати, що військова служба, тому, що я культурно багато скористав, навела мене на думку, що я позбувся „духового мужицтва“, власне кажучи, тих хиб, які я найшов у собі в звязку зі своїм селянським походженням і яких я хотів позбутися. Я дійсно в тім році почував себе зовсім інакше ніж дома: в мене зникла боязкість, поширшав світогляд, збудилася самовпевненість і взагалі я почував себе, скажім, „культурною“ людиною...

Та яке було мое розчарування, коли я по році назад вернув до дому і мені знов вернули мої давні „некультурність“ і „мужицтво“!... Моя самовпевненість зникла, я почув себе знов несвобідним, мені вернули назад усі ті думки, які мене були передтим обсіли, і взагалі я став таким самим слабим і маленьким „мужичком“, як був передтим. Я ніколи ще не пережив на собі такого контрасту, як тоді...

Я став над тим думати, чому так сталося, і виходило ось що: як довго я був на чужині, де мене ніхто не знав, я не потребував нікому признаватися, чий я син, і не потребував ходити з гнітучим почуванням низького походження і тому я думав, що позбувся „мужицтва“ і став „культурним“. Колиж я вернув до дому, де мене всі знали і знали, чий я син, і де кожному знані наші відносини, я... знов став маленьким, приниженим мужичком...

Але це ще не все. Військова служба навела мене ще на щось друге. А саме вже у війську, як я вернув зі школи до своєї частини, я завважив, що мене мої жовніри — я держав команду чети —

якось не хотіли слухати. Я міг бути строгий і навіть жорстокий, — я мусів держати карність у своїй четі, бо інакше я бувби був караний, — всеж таки я бачив, що других, таких самих однорічних охотників, як я, німців, чехів іт., жовніри більше слухали ніж мене. У війську я не застановлявся над тим, чому так було. Але коли я вернув до дому, я почав над тим думати в звязку з іншими рисами своєї вдачі і виходило, що жовніри мене не слухали тому, що я не мав особистої поваги... Не мали тої поваги мої батьки і предки, — вони завсіди були привикли тільки слухати, а не приказувати, — не мав її і я!...

Тут мені наче по довгій темряві прояснилося: я наче зрозумів себе цілого, проник свою душу до самого ґрунту і аж тоді мені мое „селянство“ стало вповні свідомим... Але zarazом я зрозумів, що мені його ніколи не позбутися, хочби я як того хотів і старався!...

А значить, я і не визначуся ніколи і завсіди буду маленьким, приниженим, осмішеним і обмеженим мужичком!...

Міжіншим тоді щойно я зрозумів Франкове „На ріках вавилонських“, у котрім теж розказується про таку людину, що не мала особистої поваги і котра кожному улягала, з ким зустрінулася. Так само я зрозумів ту страшну інвективу Куліша українському народові: „Народе без пуття, без чести і поваги“!...

Але тоді мої думки круто повернулися в інший бік: коли мені неможливо позбутися мого „селянства“ і я ніколи не визначуся, то я повинен бодай старатися осягнути особисте щастя! — А я вже був у тім віці, щоби думати про особисте щастя. —

Про яке щастя могла бути тут мова?!...

Кохання?...

Інші — значить, родові інтелігенти (абож і селяне між собою!) — кохаються, сміються, радуються... А я?!...

Хочби я колись і оженився з якоюсь панною-інтелігенткою, зовсім незамітною жінкою, але кохання, де кохання?!... Де мої молоді літа?!...

От хочби мої товариші, сини інтелігентів, як ми ще були в гімназії: хіба я не бачив, — я мав у них лекції і з ними близько жив, — як вони кохалися, цілувалися по покойових закамарках з такимиж молодими панночками, як вони? І то не з якимись зіпсутими, продажними дівчатами, але зі зовсім порядними панночками і з порядних домів!...

Абож і сільська молодь, — я і там був й усе бачив! — мої ровесники на селі?!...

А я?... Від сільських дівчат я вже був відбився, а до інтелігентських ще не пристав!... То хіба було шукати „щастя“ з продажними дівчатами?...

І ще те знав я: старі пані, матері (значить, як декотрі) люблять молодих інтелігентів, селянських синів, але вже аж тоді, як вони „скінчені“ і можуть женитися. Так! Бо вони „добрий матеріал на мужів“: будуть робити все, що жінка прикаже... Але щоби дозволити донці бавитися, кохатися, остати сам на сам зі селянським сином ще „не скінченим“?... О! Це вже ні!... „Розлюбить і кине“!... „Цілком не має виховання“!...

Було ясно, що я не мав досягнути жадного щастя!...

А всетаки я хотів його досягнути!!

Я хотів піти між молодь, між дівчата і хотів, хоч пізно, а всетаки бодай дрібку зазнати щастя!...

Це раз. А друге: я знав, що, коли я мав стати учителем, — це вже був третій рік філософії, — то я мусів жити між інтелігентами і з інтелі-

гентами, а тому я мусів піти між них, стати таким, як вони, а хоч може не зовсім таким, а все таки бодай до них примінитися, щоби колись не жити відлюдком, як жив досі, або як живе багато наших старших інтелігентів селянського походження. Я мусів — як я тоді казав — вибороти собі право громадянства між інтелігентами!!...

Але якже це зробити? У Львові, хоч я живу тут уже третій рік, я не мав нікого знайомого і не мав до кого піти.

В моїй безрадности поміг мені один мій товариш з гімназії, син інтелігента, саме той син лікаря, котрого я колись учив і про котрого я згадував, а котрий досі був на університеті (торговельній академії) в Кракові, а тепер перенісся до Львова. Він з початку теж не мав у Львові знайомих, а тому часто заходив до мене, — він, здається, бачив теж мою самотність і хотів мене розрадити, — а потім я почав ходити до нього, ми ходили разом до театру (я тоді перший раз почав у Львові ходити до театру), до реставрацій і каварень і ми помалу сприятелилися. Показалося, що він мав у Львові багато знайомих і свояків своїх батьків, ми з ними стрічалися і з часом я пізнав багато людей, інтелігентів і інтелігенток, понайбільше молодих студентів і урядників і їх жінок, сестер і своячок. Вкінці зложилася постійна компанія з молодих студентів і урядників, а бувало до них прилучалися ще й пані й панночки, і ми постійно вечерами сходилися в одній з львівських каварень. Ми говорили, співали, сміялися, а й не без того, щоби часом не загуляли пізно в ночі при склянці.

Для мене почалося нове життя. Я став цікавитися ріжними такими справами, які мене досі не обходили, як модами, меблями, посадами, чужими домами, новими аріями, золотими ланцушками, брилянтами, деякими громадянськими справами ітд., загалом усім тим, чим цікавиться пересічний наш

родовий інтелігент. Найбільше мені були подобалися інтелігентські дотепи й анекдоти або й правдиві інтимні історії з життя деяких наших передових або звичайних людей, яких я назбирав цілу масу.

Переді мною отворився новий світ. Це було знов щось інше, ніж колись у домі Витича.

І, скажу по правді, все те мене з початку займало. А головне, що я собі думав, що того саме мені й було треба, щоби вийти в життя „правдивих інтелігентів“. (Очевидно, це вже не були ті „правдиві інтелігенти“ зі семої й осьмої кляси гімназії, або й з першого року філософії, а трохи інакші).

Так минула мені осінь і зима і прийшла весна і я вже собі думав, що вже зовсім перемінівся, ставши рівнорядним членом інтелігентської громади... І дійсно я вже був трохи прийшов до внутрішньої рівноваги, яку то повинна мати світова культурна людина...

Але в тім то й діло: я за довго жив самотою і взагалі не був привик до такого життя, щоби в нім знаходити на довший час уподобання. Надто ще була така справа: всі ті люде, з якими я стрічався, не відповідали мені ні поглядами ні вдачею, а що до тої компанії, то окрім того, що я не міг їм дорівняти в видаванню грошей, але мое становище між ними ставало щораз більше неясне; вони все мали між собою якісь інтереси, до яких я був непричасний, деякі фліртували, а навіть кохалися з тими панями й панночками, з котрими ми стрічалися, а я тільки так на те дивився. Так виглядало, що вони мене між собою тільки толерували задля мого товариша, котрий у тій компанії менше-більше грав ролю провідника. До того всего ще була прийшла весна, коли то людина взагалі переминяється, і я попав у якусь задуму, і було ясно, що все те, зн. мое „життя

між інтелігентами“, колись мусить скінчитися...

Воно й скінчилося швидше, ніж я сподівався. А було це так. На „Бесіди“ — це було під кінець мая — був виклад і по викладі заповіджена забава. Ми з товаришем і ще з кількома з членів компанії пішли на той виклад і рішили остати на забаві.

Виклад був (його мав один молодий журналіст) „Про нашу академічну молодь“. І от, виклад мені відразу поденервував. Там було тільки й того, що, мовляв, „наша молодь і лінива і байдужа і безідейна і не займається громадськими справами і їй чужі вищі духові інтереси і вона, замість того, щоби працювати (як, того вже не було сказано), то не, гуляє, бавиться, а щонайменше, сидить бездільно дома або безцільно волочиться по вулицях“ і тн.

Все, якби точнісінько до мене!

І чого вони хотять від мене? — питав я себе.

Хібаж я не був „ідейний“?... І хіба я не працював у гімназії і тепер не хотів працювати? І що з того вийшло?!... А те, що я „пив“, „гуляв“ і „бавився“ (в дійсності, яке це було пиття, гуляння й забава?), так хіба це не була моя остання дошка ратунку?!...

А найголовніше (як я це собі представляв), що в рефераті не було виразно зазначено, що молодь треба поділити на синів інтелігентів і синів селян. Ті перші моглиби працювати (так я собі тоді думав), так щож, коли це „паничі“, а що до синів селян, так вони мають на своїм шляху до переміни зі селян на інтелігентів стільки різних питань до розв'язання і стрічаються в тім з такими труднощами, що їм неможливо „працювати“?...

Міжіншим мене сердило ще й те, що я, знаючи свій бесідницький талант, не міг забрати слова в дискусії і вияснити їм свого становища.

Мое непорозуміння зросло ще більше, коли після викладу й дискусії, яка була вивязалася і яка теж ішла по тій самій лінії, що виклад, публіка піднялася, лиця зі сумних і поважних стали веселі й усміхнені й усі, не виключаючи й прелегента й завзятих дискутантів, почали бавитися, а буфет, очевидно, теж ждав своєї черги...

І щож вони иншого роблять, — думав я собі, — як не те, що закидується молоді?!

Я стратив гумор і вже хотів іти собі до дому, щоби, евентуально, дальше роздумувати над тою справою, але мої товариші, з котрих один, як показалося, мав свої іменини, взяли мене до буфету і ми там при окремій столику за склянкою пересиділи цілий вечер. Вони їли, пили, з початку критикували журналіста і дискутантів і обмовляли деяких панів і пань, що були на тій забаві, а потім розказували собі ріжні дотепи й анекдоти і сміялися, а я потрохи теж їв, пив і сміявся, а решта думав своє...

Що я мав спільного з тою цілою публікою (цебто з тими, що на салі бавилися, і взагалі з усіми інтелігентами)?!...

Вони всі між собою зналися або були своїми, а я?...

„Гм... Якийсь Билина?!... Жадна генеальогія не знає такого імени!“...

Колиб я принайменше чимсь особливим визначався, як то буває між інтелігентами селянського походження! Якимись дотепами, добрим голосом або грою на якимсь інструменті! А то... нуля! Зовсім нуля!...

А всетаки мені не хотілося бути нулею!!

...Правду кажучи, та публіка мене завсіди мала за ніщо... Хіба, як я був малим гімназистом, так у другій-третьій класі, коли я колись прийшов до свого священника або учителя на селі, так

хіба вони не дивилися на мене, як на такого, котрий може щось з хати потягнути, або нанести вушей, корости або якоїсь недуги?... Або, як я був у шестій класі в бурсі, так хіба вони виразно не мали мене за злодія?!...

Абож і тепер: говориться про університетську молодь, що вона ледача іти., а хіба не мається на думці тільки самих селянських синів?...

А те, що жадна панна не хотіла на мене дивитися?...

Мене брав жаль до інтелігенції, до себе, до цілого світа...

Нараз у мені доконалася раптовна зміна.

Ет! Наплювати мені на інтелігенцію і на все! Я сам собі дам якось раду!...

Була перша година в ночі, всі розходилися домів, треба було й нам іти. Я встав, голосно сплюнув на підлогу, аж усі зглянулися на мене, — це я зробив тому, що, раз, був п'яний, друге, під вражінням останнього рішення, а третє... атавізм! — заплатив при буфеті і пішов до гардероби вбиратися.

А був на тій забаві теж один офіцер, німець з Чех, що вмів трохи по українськи, а котрий був заручений з одною панною-українкою і деколи приходив з нею і її батьками на „Бесіду“.

Саме, коли я прийшов до гардероби, було там багато панів і пань і був теж той офіцер з нареченою і подавав їй загортку. Й от, коли я вбрався і виходив, кланяючися на всі сторони, як то це робиться, і поступаючися взад, через необережність (і тому, що був п'яний) я потрутив собою ту панну, наречену офіцера, але так сильно, що вона аж скрикнула. Саме тому, що вона так голосно скрикнула, я змішався і зовсім забув її просити вибачення. Я тільки дивився на неї якусь хвилинку, ніби з пожалуванням, що її так сильно

потрутив, а тоді офіцер, даремно ждучи, щоби я її перепросив, буркнув ніби сам до себе, але так голосно, що всі і я чули: „Ein Bauer!“ (мужик)...

Я скипів. Я — ein Bauer?!... Я був ein Bauer, але не такий, як він собі думав! А крім того він образив цілу верству, до котрої я належав!...

Я бистро глянув офіцерови в очі і... плюнув йому під ноги. Офіцер ступив крок наперед — певно, щоби мене вдарити, — але в тій хвилині між нами вже стояв мій товариш, котрий саме, не знаю, чи випадково чи з розумом, ішов весь час за мною, і... не допустив до дальшого скандалу. Підчас коли вони щось один з одним говорили, я... поза люде, поза люде (що мені було більше там робити?) висмикнувся до дверей і вже був на коритарі. За собою ще вчув слова розюшеного офіцера: „Ich erschiesse ihn wie einen“... він певно хотів сказати „Hund“ (я його застрілю, як собаку), але того не сказав і зрештою це вже до мене не відносилось, бо я вже був далеко на коритарі...

На другий день, очевидно, я мав гонорову справу і... мусів рішитися стрілятися з офіцером. Мій товариш і другий мій заступник хотіли мене боронити тим, що, мовляв, я був на підпитку, але я сказав, що він перший мене образив і я хочу стрілятися. (Стріляння я не боявся, бо добре стріляв при війську)...

Не буду докладно розказувати, як я приготувався до того поединку, — він був назначений на четвертий день, — скажу тільки, що як легко, навіть скажім, легкодушно, я рішився в першій хвилині стрілятися, — в мені ще було завзяття з попереднього дня і я боронив не так своєї чести, як кривди всіх селян, хоч, очевидно, того не догадувалися ні офіцер ні його заступники ні навіть мої, і вони, взагалі, зовсім інакше розуміли цілу ту справу ніж я, — так отже, хоч я так легко рішився стрілятися, так не легко мені потім при-

Йшлося погодитися з тою думкою. Я через ті всі чотири дні не їв, не спав і нічого не робив, тільки думав про той поєдинок. Поминувши те, що тут ходило о життя, котре я міг стратити, але мені ніяк не могло (і ще й тепер не може) поміститися в голові, як я міг замішатися в таку справу, як поєдинок з офіцером! Мені страшенно чудно і смішно (миж знаємо, як я, селянин і соціяліст, міг відноситися до такої високолицарської справи, по моєму тоді останньої дурниці, гідної тільки „панських гоштаплерів“, як поєдинок!) виглядали всі ті формальности й приготування, котрих центральною фігурою був я...

Пригадую собі, ще як я був у гімназії, може в сім'ї-осьмій класі, я був випадково на однім гумористичнім вечері і там між иншим представлялося одного такого мужика - виборця, хруня й п'яницю, котрий розказував про себе різні речі, а між иншим те, що раз його „сам пан староста просив, щоби він йому позичив сто ринських“. Тоді він звертаючися до публіки, здвигаючи плечима й показуючи руками на свій сіряк, сказав: „І подивітьсяже, люде добрі, чи виглядаю я на такого, щоби мав сто ринських?“...

То так і я тоді міг про себе сказати: „Чи виглядав я на такого, щоби поединкуватися з офіцером?“...

Розуміється, я міг і так зробити, що бувби плюнув на поєдинок, на честь і офіцера, кинув усе й виїхав на село, так щоби мене ніхто й не найшов. — Що мені абсолютно не залежало на шаржі, котру, очевидно, я бувби стратив, колиб не ставився до поєдинку, про це й говорити не приходиться. — Одначе я таки постановив стрілятися бодай задля того, щоби показати людям, що, хоч я і „мужик“, а всетаки зумію боронити своєї чести по інтелігентськи! А перед собою я мавби доказ, наскільки я перетворив себе зі селянина на інтелігента...

Тільки одного, евентуально, колиб я стратив життя, булоби мені жалко: а саме, що батько на дармо видававби на мене гроші і сподівався мати з мене „пана“, а друге, що ніхто поправді бувби не довідався, за що я властиво наложив головою...

А всетаки ми... не стрілялися!

На четвертий день, коли поединок мав відбутися, я був такий вичерпаний, що, коли нас вивезли за місто на означене місце, поставили одного проти одного і подали пістолі, як я тільки вздрів блиск пістолі перед собою, мені так зробилося слабо, потемніло в очах і я зовсім стратив владу в ногах, що я непритомний упав на землю... Лікар сконстатував у мене атак серця. (Так у мене ще й була недуга серця!)

Коли я прийшов до себе, мені заявили, що офіцер зрезигнував зі сатисфакції на пістолі, а потім ми погодилися на тім, що я його і його наречену маю словно перепросити зі зазначенням, що я був на підпитку, а він складає заяву, що не мав наміру мене зневажити.

Як мені пізніше розказував мій товариш, офіцер мав перед ним виразитися, що тільки тому згодився на таку розвязку, що я „в цілій тій афері держався гідно і не викручувався“, як робили деякі інші „наші люде“, з котрими він мав до діла...

Так мені і не довелося „показати людям, наскільки я вмію боронити своєї чести по інтелігентськи“, а перед собою я стратив нагоду до випробування, наскільки я перетворив себе на інтелігента!...

Зараз потім, не ждучи на кінець року, я кинув виклади, Львів і все і виїхав на село до дому. Мені конечно треба було трохи відпочати й успокоїтися...

А як я тільки найшовся в ріднім селі, то мені так зробилося, що я хотів припасти до землі

й ридати як дитина, немовби хотів перепросити село і селян за те, що я так через весь час від них утікав...

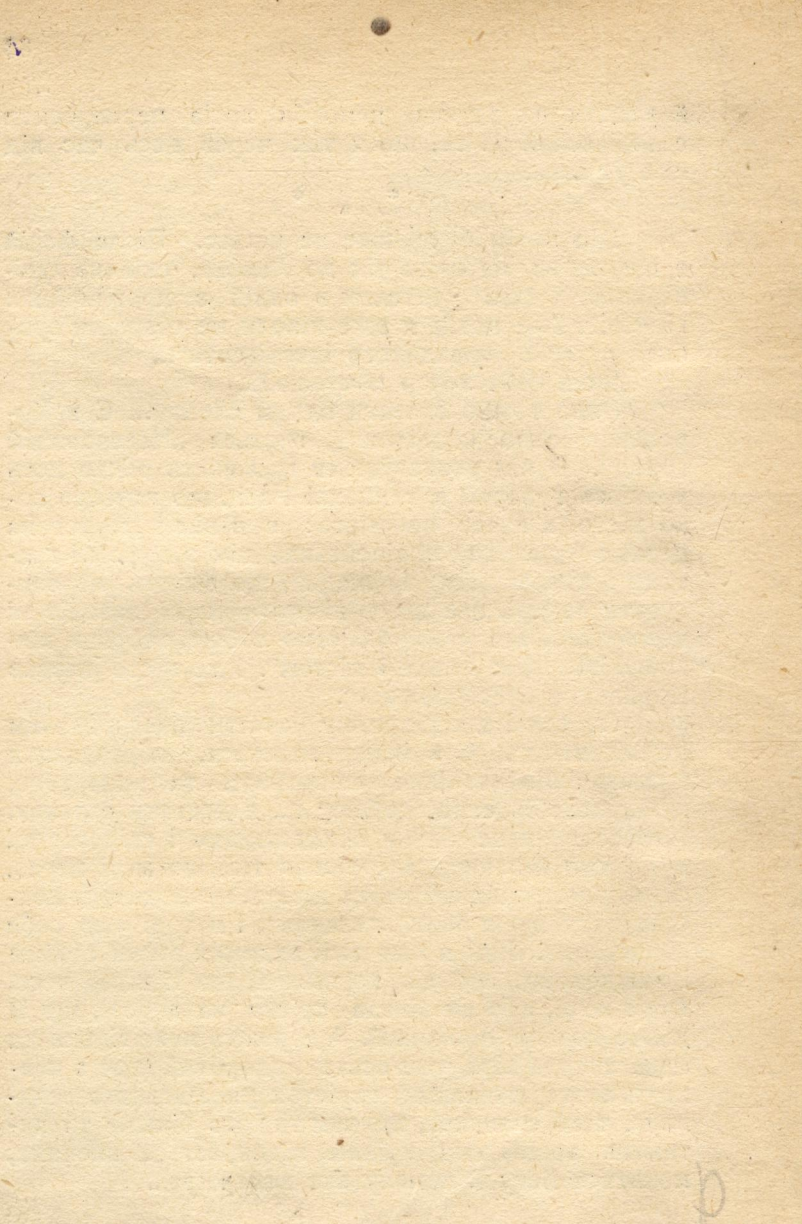
* * *

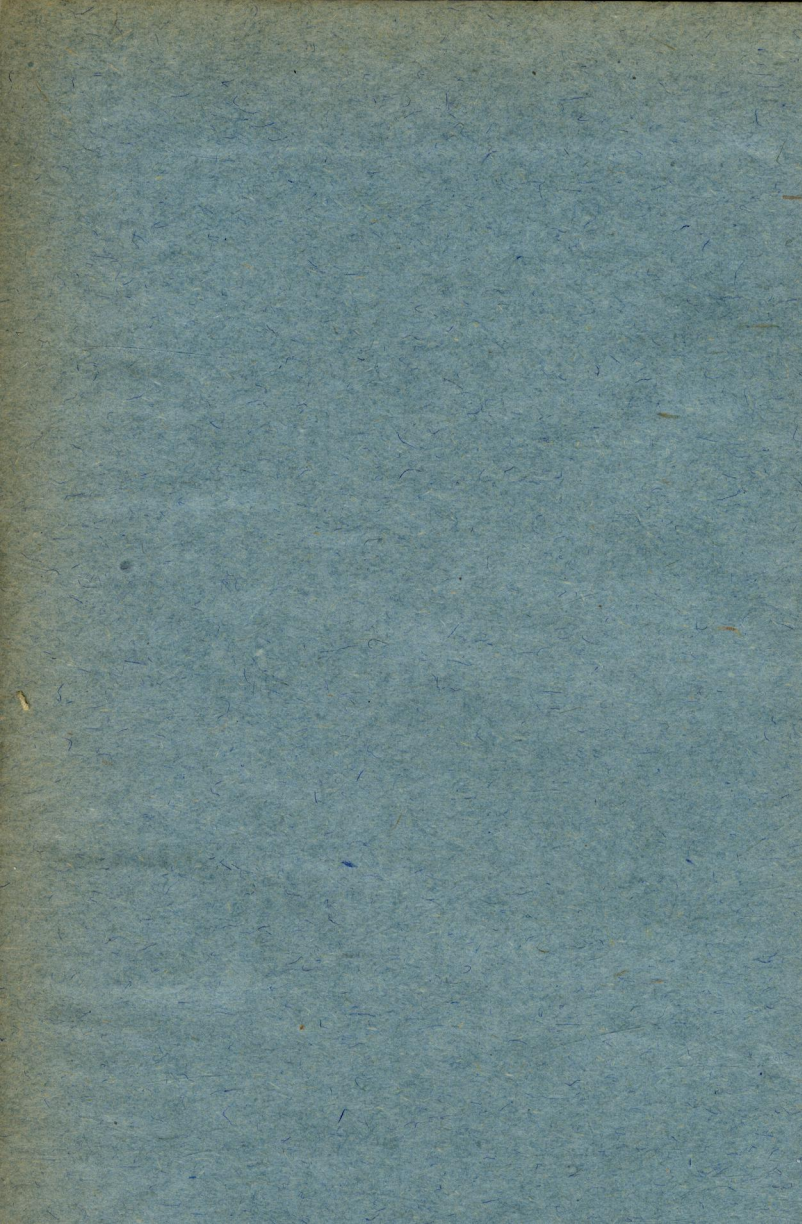
Що потім було, вже не цікаве. Після ферій я ще пішов на один рік до Львова, скінчив університет і став учителем в одній з провінційних гімназій. Але потім я вже ніколи не старався зробити зі себе „правдивого інтелігента“...

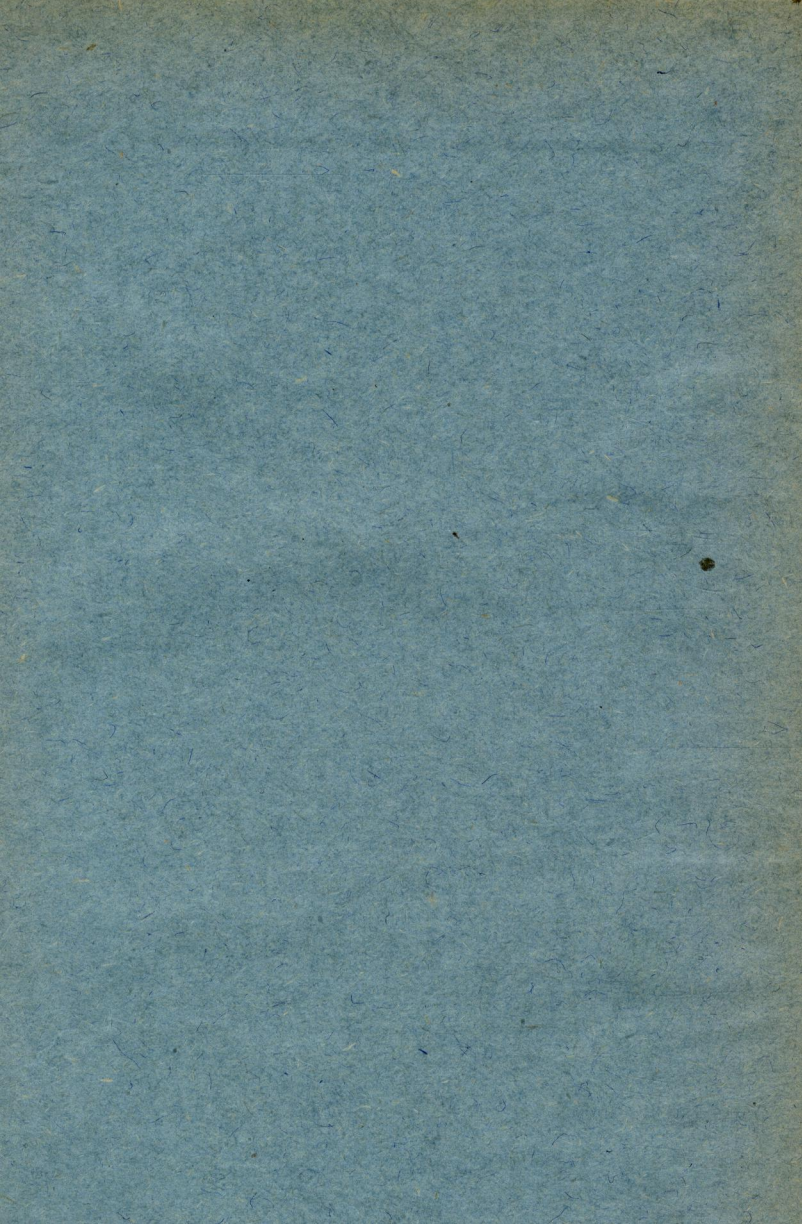
Як я себе тепер відчуваю?...

Воно тяжко сказати одним словом... Є в Короленка одно оповідання, зветься „Несправжній гброд“. В нім розказується про якесь місто десь у якійсь губернії в глибокій Росії, що начебто воно місто, а начеб не місто: є в нім і „мурована церква й великий поліцейський дім з муром і ґратами і кілька десятків людей, що вміють переписувати папері, але нема ні фабрик ні заводів ні всего того, що рослоби само собою, творячи живий обмін між селом і містом“. І те місто назвав Короленко „несправжнім“.

От так і я себе можу назвати „несправжнім інтелігентом“. Є в мене, здається, образування й знання й відповідне становище, та нема того, що „рослоби само собою“ і... я всетаки селянин. І то селянин не тільки походженням і свідомістю, що я син селянина, але також тим, що мені нераз, скажім, у деяких ситуаціях життя, приходиться констатувати, що я таки „селянин“, і я тоді лаю себе „мужиком“. Тоді я сам собі видаюся таким слабим і нужденним, як та порошина, що її вітер несе, куди хоче, або як зівяла тріска на дорозі, що її допче кожний прохожий. А держить мене тільки та одна тверда віра, що я всетаки здоровий (хоч з певними застереженнями) парісток українського селянина, того селянина, що чим ти його більше тиснутимеш, то він тим кріпше підпирається плечима, молиться Богу й помалу все видержує...

2

(1986) 263 PA
2 py8 49 kon

~~48~~

PA